

ШЫН

№ 26
(17827)

2010 чылдың
март 11,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Нийтиел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru

ЧАА СОРУЛГАЛАР УЛУГ

Чоокта чаа бистиң корреспондентивис С.Монгуш Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол-биле ужуражып, апрель 11-де болур референдумга хамаарыштыр интервьюну алган.

Корр.: 2010 чылдың онзагай болушкуннарының бирээзи — бистиң Конституциявысты Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүрер талазы-биле айтырыкта хамаарышкан референдумну апрель 11-де эрттирери болгай. Бирги айтырыг: референдумну эрттирериниң чылдагааны чүдөл, ону чедип алыры кайы хире берге болганы?

Ш.Кара-оол: Референдум айтырыгы ол талазы-биле шиитпир күлүп алыр бүгү структураларга дугуржуганы эрткен болгай. Ол дээр — Төлөлекчилер палатазы-дыр, ол дээр — дээди албан-ду-

жаалдыг кижилер болур Тыва Республиканың Чазааның Даргазы-дыр. Эгелекчи бөлүктү деткээнимни бадыткаайн. А эгелекчи бөлүктө улуг ат-алдарлыг кижилер кирип турар. Чижек кылдыр Кызыл кожуунуң чагырга даргазы Виктор Глуховту, Бай-Тайга кожуунуң баштыңы Михаил Монгушту, сурагылы спортчулар Лориса Ооржакты, Аяс Монгушту болгаш өскелериндаа адап болур. Ынчал кээрге, атсурагылы кижилер ону эрттирер деп санаан-дыр, федералдыг хоолжудулгага чөрүшкөк чүүлдерлиг регионунуң санындан үнери эргежок чугула апарган.

Эгелекчи бөлүк референдум херек деп турушту илереткен, мен оон-биле чөпшээрэшкен мен.

Корр.: Силер чүгүле бо чылын ону деткип турган эвес, моон мурдунда-ла референдум херек деп турдунар, чүгүле деткимче алдырмааны ол?

Ш. Кара-оол: Байдалды хайгаарал турарыңар дээш четтирдим. Шынап-ла, ажилдап эгелээним баштайгы хүнден-не Тываның Конституциясында айыттыңан Конституция комиссиязын дамчыштыр республиканың Конституциязынга өскерилгелерни чурум езугаар кириери эргежок чугула деп саналдап келген мен. Ынчалза-даа Хоолжудулга палатазы мени деткивейин барганы хомуданчыг.

Ынчан республиканың Конституция судунче мындыг айтырыг салып киридим: «Хоолжуга чөрүшкөк чүүлдер илдеңи-биле бар турда

конституция чаартылгазын кылып чорударын хоолжудулга органының хоруур эргези бар бе?» деп. Ындыг карышкартар бистиң Конституциявыста 11 санныг бооп турар, дээди албан-дужаалдыг кижиниң соңгулдазындан эгелээш, Тыва Республиканың хамаатызынга чедир.

Улуг чуртка чурттап, Россия Федерациязының хамаатылары болуп тура, Тыва Республиканың хамаатылары база бар деп бадыткап турар Конституциялыг-дыр бис. Ол эрге-хоойлу кавызынга-даа, федералдыг хоолжудулгага-даа, нийтизи-биле чурттуң негелдезинге шуут дүүшпес чүүл-дүр. Ынчангаш ындыг хоолжудулгага чүлүп алырын 2007 чылда-ла саналдап турдум, ону чүгүле карышкартарны чайладыры дээш эвес, кризис үезинде көпөөк бүрүзүн камнаар дээш саналдап турдум.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЕЛЕГРАММА

«Шын» солунунуң кол редактору

С.С. Монгушка

Хүндүлүг Светлана Сюр-оол-овна!

Херээжен кижиниң чаражының болгаш онза бүдүжүнүн илередикчизи частың кайгамчык байырлалы-биле Силерге чүректин ханызындан байыр чедирдим! Кайгамчык бо байырлалда Силерге быйыг кадыкшылды, чаагай кежик-чолду, сагыш-сеткилдин чырыткызын кажан-кезээде, шимченгир болгаш чедишкыннерлиг болуп артарыңарны күзедим! Силерге болгаш Силерниң чоок кижилеринерге аас-кежикти болгаш өөрүшкүнү күзедим!

Хүндүткел-биле,

Күрүне Думазының депутаты Л.К. Шойгу.

2010 чылдың март 5.

Март 3-түн хүнүнде, 10 шакта Тываның Национал музейинге «Тос эртинге» деп төлөвилелге хамаарыштыр парлалга конференциязы болуп эрткен.

Парлалга конференциязын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы органиастал эрттирген. Аңаа «Тос эртинге» деп төлөвилелдин оргкомитетиниң кежигүннери журналистерге болгаш проектти сонугарал келген улуска оон дугайында делгереңгей информация-дыңнадыгны берип, оларның айтырыгларынга харыылаан. Оргкомитет кежигүннеринден аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар — ТР-ниң Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Артур Маадыревич Монгал болгаш ТР-ниң Чазааның Даргазының чөвүлекчизи Дина Ивановна Оюн олар киришкен. Төлөвилелге кирип турар ажилдарны шинчилеп көөр эксперт-жюрииниң кежигүннери эртемденнер Калинин Сергеевич Күжүгет, Маңнай-оол Хүргүл-оолович Монгуш олар конференцияга сөс ап, тайылбырны кылган.

Төлөвилелдин кол сорулгалы Тываның онза бойдус-чурумалдыг, солун төгүлүг, тураскаалдыг черлерин илередип, оларны Тываның Эртине кылдыр чарлап, ону чүгүле Тываның иштинде эвес, а Россияның болгаш бүдүн делегейиниң улус-чонунга таныштырылы болуп турар.

Төлөвилел чеди ээлчеглиг эртер:

Бирги ээлчег март 15-ке чедир уламчылаар. Оон дургузунда төлөвилелге киржир күзүлдиг кижилерниң чагыгларын чыыр. Ол

«ТОС ЭРТИНЕ» МӨӨРЕЙ

чагыгларынга саналдаан чүүлүнүң кайда турарын, төгүзүн болгаш ол саналының делгереңгей барымдаазын тодаргайы-биле бадыткаан турар ужурулуг. Барымдаазы чок кирип турар саналдарны сайгарып көрбезин сагындырып турар. Барымдаа кылдыр улустуң дамчып келген солун чугааларын, төгүзүн билдингир, билдингир эвес фактыларын кирип болур. Фото-чурук болгаш видеоматериалды катай дужаары күзүңгир. Бодунуң дугайында кыска кирилде чүүл болгаш харылзажыр телефонун, адресин, электроннуг почтада адресин бижири чугула.

Чагыгларны 667000, Кызыл хоорай, Чүлүмдү, 18-че «Тос Эртине» мөөрейге деп демдеглээш эккеп болур база почта таварыштыр чорудуп болур. Билдинмес чүүлдерни 8(39422)2-12-27 дугаарлыг телефон таварыштыр айтырар.

Ийги ээлчег март 31-ниң хүнүнге чедир уламчылаар. Ол үе-чаданың дургузунда кириген саналдарны шинчилеп көөр болгаш Тываның онзагай черлериниң даңзын тургузар. Тургустунган даңзыны чонга массалыг информация

чепсектериниң дузазы-биле таныштырар.

Үшкү ээлчег апрель 1-ден сентябрь 1-ге чедир уламчылаар. Эң эки хөй-ниити акцияларының мөөрейлери болур. Ону эрттирериниң бетинде төлөвилелдин оргкомитетинге сагындырып каары чугула. Ол мөөрейлерге фото-чуруктарны, чогаалдарны, видео-чуруктарны, телесюжеттерни, радиосюжеттерни кириштирип болур. Ол ышкаш «Тос эртинге» даңзынче кирген онза чүүлдерни эргий кезири эң не таарымчалыг темажыткан маршрутту чогаадып тургузар мөөрей база чарлаттынар.

Сентябрь 5-ке чедир төлөвилелдин **дөрткү ээлчээ** чоруттунар. Ол хуусаа иштинде конкурска киржир күзүлдиг өөреникчилер, журналистер, краеведтер болгаш эгелекчи бөлүктөр материалдарын дужааган турар ужурулуг.

Бешки ээлчегиниң дургузунда чон аразында телефон дамчыштыр сентябрь 5-тен 15-тиң хүнүнге чедир СМС болгаш Интернет бадылаашкын болур.

Октябрь-ноябрь айларда төлөвилелдин **алды дугаар ээлчээ**.

«Тос эртинге» мөөрейиниң байырлыг ажыдышкыны болур. Аңаа төлөвилелдин аңгы-аңгы номинацияларында тиилекчилери лауреаттарны шаңнаар, баштайгы 30 киржикчиге суй белектерни тыпсыр. СМС бадылаашкынының идепкейлиг киржикчилерин база демдеглээр.

Декабрь айда — чеди дугаар ээлчээ. Туризм чылының дооступ турарын барымдаалап, «Тос эртинге» аттыг номун болгаш DVD-альбомун таныштырылга байырлалы болуп эртер. Номга мөөрейге киржип турган журналистерниң онзагай черлер болгаш чүүлдер дугайында материалдарын, ол черлерниң турисчи карталарын парлаар. DVD-альбомга мөөрейиниң тергин дээн видеоматериалдарын чыып кириер.

Оргкомитеттин кежигүннери хөй-ниити чонну «Тос эртинге» төлөвилелинде идепкейлиг киржиринче кыйгырып, боттарының саналдарын март 15-ке чедир мөөрейге хамаарыштыр кириерин дыңнадып турар.

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Чаа-Хөл кожуунда

Уругларга болгаш башкыларга белек

Эрткен неделяда Чаа-Хөл кожуунуң Шаңчы сумузунуң школының капитал септелгезиниң соонда, школы ажыгалче киригениниң байырлыг ажыдышкыны болган. Бо онзагай болушкун Бүгү-делегейниң Херээженнер хүнү Март 8-тиң бүдүүзүндө өөреникчилерге болгаш башкыларга улуг белек болган.

Президент Д.А.Медведевтин мурнады көргөн деп чарлааны «Бистиң чаа школавыс» деп школа реформазын боттандыраары-биле тус черниң школын чаартып кылган. Федералдыг программа езугаар акшаландырышкын-биле септеттинген чылыг-чырык школага сумунуң уруглары улуг өөрүшкү-биле өөренип эгелээр.

Мөңгүн-Тайга кожуунда

«Милицияның аныяк өңнүү»

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы суурга өөреникчилер аразында «Милицияның аныяк өңнүү» деп слет болуп эрткен. Ук слет аныяк-өскөн аразында корумчурум талазы-биле кижизидилге ажылынга хамаарыштыр хемчег кылдыр болган. Ол ышкаш уругларның келир үеде мергежил шилип алырынга база идиг болганы чугаажок.

Маргылдааның түннелинде Мугур-Аксы № 2 ортумак школының өөреникчилери тиилекчилери болуп, 1-ги черге төлөптүг болган. **Бистиң корр.**

ЧАА СОРУЛГАЛАР УЛУГ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

Шынап-ла, дотация ап турар регион болганывыста, акшаны санап, шаавыс-биле чурттап өөренир ужурулуг бис. Байдал мындыг турда күрүне органнын акшаландырышыкыны бистиң чурттап турар аргаларывыска дүгжүр турар ужурулуг. Ынчангаш ынчан саналдап турганым ол. Күрүне албан-хаакчытарынның, бо таварылгада депутат корпусунун санын кызырар дээш саналдап турганым ол. Мээң ол эгелээшкиним деткимче албаан, ынчалза-даа Конституция суду ону хүлээп көргөн болгаш референдумну кандыг-даа орган доктаадып шыдаваз, ол эртер ужурулуг деп шийтирилээн.

Корр.: Чурттакчы чону эвээш санныг хирезинде дыка хой депутаттар тудуп турар регионнарда Дмитрий Медведев бүгү чуртка дыргын кылдыр бисти адаан болгай. Ынчан залга орган болгай силер, сагышка чүү кирер-дир?

Ш. Кара-оол: Ийе, ол дээрге күрүне баштыңың шүгүмчүлели болган. Ол хуралга органнын шын. Президент Айыткалын губернаторларның, Федералдыг Хуралдың кежигүннеринин мурнунга кылыр болгай. Оларның аразында таныыр-билер кижилерим, эш-өөрүм хой. 10 миллион чурттакчылыг Москва 35 депутаттыг турда, бай эвес регионун санынга кирер хирезинде 162 депутаттыг деп Тываның ады үнерге, дыка-ла берге чорду.

Оон аңгыда Москвага ажилдап тургаш, яамыларга баргаш, сайытка киреринге: «Буруудатпа, Шолбан, сенде улуг парламент бар-дыр, ынчаарга акшаң эңдерик ышкажыл. Акшаны иштинерден тып алыңар» дигилээр база болгай. Бөдүүн чүве кайда боор дээр силер.

Корр.: 162 депутатты тударынга бюджеттен кайы хире акша үнүп турарыл?

Ш. Кара-оол: Ийи палаталыг парламент база рольдуг болган дээрзин чугаалаар апаар. 2001 чылда хүлээп алдынган Конституция дугайында чугаалап турарым ол. Ол чылын нарын болган, федералдыг төпке нарындаашкынар тургулаан. Төлээлекчилер палатазы байдалды чавырылдырырга улуг салышкынны кириген, республикага политиктиг турум байдалды тургузарынга дээрим ол.

Тываның ийи палаталыг парламентизин тударынга 185 миллион рубльди тускайлап турары анаа эвес херек. 2007 чылда бистиң парламентивис 87 миллион рубльди чарыгдан, 185 млн. рубль дээрге бюджетти чаргы-чаалы-биле хүлээп ап турарывыстың өртээ-дир. Күүсекчи болгаш хоойлужудулга органнын аразында удур туржуушкунну МИЧ-лер база шыңгызы-биле шүгүмчүлөп турар болгай. Дараазында чылдың бюджетин парламент дамчыштыр эрттирерде бюджет бадылаашкынын садыг-лажып тургаш кылыр апарганы хомуданчыг. Шак ынчалдыр бистиң парламентивистин азыралы улгадып турар. Кризис үезинде дотация ап турар регион парламент тударынга 185 миллион рубль үндүрүп турар деп чугаа тыптып келген.

Маңаа чүгле парламент дугайында чугаалаан херээ чок. 2010 чылда чылдың нарынның барымдаалааш, ажилды боттарывыстан эгелээр деп шийтирилээн бис. 2010 чылда күүсекчи эрге-чагырга органнын, оон иштинде Чазакты тударынга чарыгдалдарны 15-20 хуу кызырган бис. Кризис үезинде акшаны санап, шаа-биле чурттап өөренир херек. Хамыктың мур-

нунда күрүне эрге-чагырга органнын арга-харажы, акшаны экономиктиг сайзыралче хөйү-биле чорудар херек.

Корр.: Шолбан Валерьевич, Силер республиканың Дээди Хуралын удуртуп турган болгай силер. 20 болгаш 21 вектерниң депутаттарының ажилында кандыг онзагай ылгалдар барын чугаалап көрүңер.

Ш. Кара-оол: Парламентиниң ажилында оон конституция эзугаар хүлээлгелери ол хевээр аркан деп бодаар мен. Ынчалза-даа депутаттарның чамдыгызы боттарының харысалгазын медресе билбейн турары хомуданчыг. Ынчангы Дээди Хуралга 9 кижик доктаамал үндезинге, 23 кижик боттарының кол ажилдарына ажилдап, депутат хүлээлгезин күүседип турган. Ажилды күүседип четтигип турду-вус. Кол чүве чүл дээрге, ынчангы депутат корпусу чоңунуң тывысканы харысалганы эки медресе билип турган, бөгүнү депутат эш-өөр хомудай бербес боор. Боттарывыстың ажилывысты бүрүнү-биле күүседип, сонгукчуларның бүзүрелин шыныктырар херек деп бода-биле ажилдап турган бис. Мен бо-даарымга, ынчангы депутаттар корпусу боттарының ажил-ижин чогумчалыг күүседип турган.

Корр.: Референдум эрттиреринге саң-хөө айтыры бар болгай. Ону шыдаар бис бе?

Ш. Кара-оол: Референдумга сылдап алгаш, фактылар билбизинден азы ожегээр ыттавайн хөй-ле политика сүрер чүүлдер бар-дыр. Оларның бирээзи Конституция комиссиязының ажил-чорудулгазының канчаар доозулганы хамаан-чокка, референдумну эрттирери болур. Херектиң ужуру чүл дээрге, Тываның Конституциязының 1 эгезинде болгаш 16 чүүлүнде Конституция комиссиязының шийтирилсин соонда айтырыгны референдумче үндүрер деп тодаргай бижип каан.

Конституция комиссиязын тургузуп алылыңар, а референдум—эмин эрттир аар ортектиг ажил-дыр деп турар чугаа меге чугаа-дыр. Референдумдан аңгы орук бисте чок, чүгле чоңунуң бадылаашкыны-биле шийтир хүлээп алыр ужурулуг бис.

Парламентини тудар акшаны камнаарындан аңгыда, реформада өске чүүлдер база бар. Амгы үеде тургустунган практика эзугаар хоойлу телевилелин Хоойлужудулга палатазынга көөрүңе 14 хүнү тускайлаан. Төлээлекчилер палатазынга база ол хире үе херек. Чамдыкта хоойлужудулга органын дамчыштыр хоойлу хүлээп алышыкыны 3-4 ай чедир шөйлү бээр. Конкуг дүрген шийтирилээр негеттинип турар айтырыгларны кризис үезинде шак ынчаар шөөр эрге бисте бар бе? Чижээ, Россия Федерациязының Чазаның чарлааны конкурстарга бистиң киржилгевис ди-жик. Россия Федерациязының Чазыа кодээни сайзырадырының про-граммасын чарлаан-дыр, бис акша-ландырышыкыны кириеринге бе-лен бис. Ол таварылгада конкурска киржир дээн черлер телевилелге кириштирер акшаны боттарының бюджеттеринге көрүп аарын негээр апаар бис. Ол акшаны парламен-тиниң шийтири-биле хүлээп алыр, хоойлу кылдыр ат салыр апаар. А бир эвес ону бир ай, чамдыкта ийи-үш ай-даа чылзып туруп бээр болзувусса, конкурска канчап тиилелге чедип алыр бис. Ындыг чорук Тыва дээн ышкаш улуг дотация ап турар черге дыка улуг когарал-дыр.

Корр.: Шолбан Валерьевич, ол

референдумнуң эргежок чугулазын кажан, чүден билип кагдыңар?

Ш. Кара-оол: База катап чугаалап каайн. Бо албан-дужаалга ажилдап эгелээш-ле, парламен-тинин байдалының дугайында ай-тырыгны чугаалажып көөрүн эге-лээр дугайында саналымны пар-ламентке кириген мен. Мээң бодап турарым-биле, 162 депутат эмин эрттир хөй болган. Ону 2008 чылда кризистиг байдал база бадыткап көргүскен. Ийи чартык чыл дургунда Тываның Конституциязынга өскерилгелер кириер айтырыг та-лазы-биле шийтирнн чурум эзу-гаар хүлээп алырын оралдажып келген мен. Бирээде, оон федерал-дыг хоойлужудулгага дүүшпес чоруу албадап келген. Ийде, шийтир хүлээп алырының амгы негелделеринге аажок хөй кижилиг парламент таарышпас апарган. Үш-те, кризис үезинде болгаш респу-бликаның экономиказының көдүр-лүүшкүнүнүн байдалдарында чу-гула айтырыг болур — биске кээп турар акшаны ажыктыг ажылгаар херек. Ол келген акшаны ажылдап тургаш, бодувустун социал айты-рыгларывысты шийтирилээр акша-ны хөйү-биле ажилдап алыры эргежок чугула апарган.

Чүгле Кызыл хоорайда 4200 чаштар уруглар садтарында тур-байн турары чажыт эвес болгай. А оочурда барык 8 муң кижик бижит-тинген. Ол айтырыгны канчаар шийтирилээр?

185 млн. рубльди парламентке чарыгдал турар-дыр бис. Парламен-тинин элээн ажыктыг структуразын тургузуп алыр арга бөгүн бар апар-ган.

2000 чылда Дээди Хуралды ту-дарынга 8655 муң рубль чарыгдал-тынган, 2005 чылда—58854 муң, 2007 чылда—86224 муң, 2009 чыл-да—184 652 муң рубль. Шак мын-дыг улуг чарыгдалдар тургустунуп келген.

Парламент биске шуут херекчок дивейн-дир мен. Ынчалза-даа шаа-выс-биле чурттаар ужурулуг бис. Бир эвес парламентини 32 депутат че-дир, оларның 9-зу доктаамал ажил-даар кылдыр кызырар болзувусса, 62500 муң рубльди камнап алыр аргалыг апаар бис. Ол акшаны Кы-зыл хоорайга садиктер тударынче шилчидер деп турар бис.

Корр.: Шолбан Валерьевич, референдум соонда Тываның эрткен болгаш келир үелеринин аразында ылгал кандыг болурул?

Ш. Кара-оол: Хамык чүве до-дораан өскерли бээр деп бодавайн турар мен. Ынчалза-даа референ-дум соонда эрге-чагыргаларның аразында чогумчалыг деңгизгүр тургустунуп келгенде, акша-даа камнап алыр, политиктиг турум чорукту-даа чедип алыр арга тур-густунуп кээр дээрзинге улуу-биле бүзүрээр мен. Чазак кежигүнүге хамаарылгалы дээш чамдык мас-салыг информация чепсектеринге ол-бо деп согледип, харын-даа до-рамчыладып ажилдаары дыка бер-ге. Эрге-чагыргалар харысалганы деңге чүктээр ужурулуг, ол дээрге улуг-улуг чедишкыннерни бир дең күженишкын-биле чедип алыр кылдыр ажилды таарыштыр тур-гузары-дыр. Бадылаттыңан про-граммаларны амыдыралга боттан-дырар талазы-биле тургузукчу ажилче, күүсекчи эрге-чагырга органнын-биле кады ажилче уг-ланган сорулгалыг парламентиниң составы референдум соонда тургустунар боор дээрзинге идегеп турар мен деп айтырыг салган аныяк кижиге харыылаайн. Бо

чорук улуг рольдуг, оон иштинде экономиканың бурунгаарлааш-кынынга рольду ойнаар деп бодаар мен.

Референдум доозулган хүннүн даартазында-ла чаа садиктиң ту-дуунуң таваан сала бээр бис дээр-зин чугаалаксап тур мен.

Корр.: Шолбан Валерьевич, референдумга удур суртаал ажылы чоруп турар деп дыңнаан мен, ол шын бе?

Ш. Кара-оол: Ийе, ындыг сур-таал чоруп турар. Ажыл эгелээн-дир, кижик бүрүзү бодунуң бодалын илередир эргелиг. Мен база-ла бо-дум бодалым илередип турар мен. Мээң санап турарым-биле алырга, референдум эргежок чугула херек. Республикага сайзырал болгаш тургузукчу чорук негеттинип турда, эрге-чагырга адырларының сырый чоруу херек. Олар чаңгыс угла-нышыкынче чоруур болза эки. Ол ышкаш чоңунуң онаганы харысал-ганы оларның бир деңге үлежири база эргежок чугула бооп турар.

Чамдык суртаалдар дорт нүгүл-ге база чедип турар дээрзин чугаа-лаар ужурулуг мен. Референдум бисти Красноярск крайга кадарын-че угланган деп база мегелеп тур-рлар. Парламентини кызырган чорук Тываның республика болур эрге-байдалын кудуладырынга чедирер деп база турарлар.

Бо дээрге кажар сөстөр-дир. Ийи субъектини кадарының айты-рыын парламентиер шийтирил-лөөс, ол ийи субъектинин рефе-рендуму шийтирилээр дээрзи хоойлуда тодаргай бижиттинген. Кымын-биле каттыжарын чоң боду шийтирилээр.

Корр.: Президент — Чазак Дар-газының эрге-байдалының дуга-йында маңаа чугаалаза артык эвес боор?

Ш. Кара-оол: Ийе, ол дугайында чугаалар база хөй. Бо дээрге база хоп-нүгүлдүн бир аргазы-дыр. Олар Кара-оол Президент апаргаш, ха-мык эрге-чагырганы бөле тудуп алыр дей берген дижиб турар. Пре-зидент — Чазак Даргазы деп албан-дужаал Конституция өскертир тала-зы-биле референдумда кирген айтырыгда бар, эргим чаңгыс чер-чурттугларым, ындыг албан-дужаал 2001 чылга чедир турган болгай, билер силер.

Күүсекчи эрге-чагырганың дээ-ди органының удуртукчузу Россия Федерациязының субъектизиниң дээди албан-дужаалдыг кижизи болур деп федералдыг хоойлуда тодаргай айткан. Ону барым-даалап көөрге, бо албан-дужаалды канчаар-даа адаар болза, улуг ылгал чок. Харысалга ол хевээр артар. Өске национал республика-ларны дөмейлеп көрээлинер. Рос-сияда 21 национал республика бар. Оларның 13-жүнде Президент албан-дужаалы бар, алдызын — республика баштыңы удурткан, чижээ, Алтай Республиканың баш-тыңы дээр. Чүгле ийи республиканы — Тываны болгаш Хакасияны Ча-зактар Даргалары баштап турар.

Чамдык элдепиг чүүлдер безин тургулаар. Чоокта чаа Россияның Регионалдыг хогжүлде яамызынга болган хуралга киржип барган мен, бүрүткедири-биле документиле-римни сунарымга: «Силерниң пре-зидентиңер келбээни ол бе?» деп айтырган болгай.

Республиканың дээди күүсекчи органының удуртукчузу албан-ду-жаалым губернаторларның деңге-линде эрге-байдалда бооп турар ышкажыл.

Ол-даа ындыг чугула эвес боор.

Чугула чүүл чүл дээрге, мээң бо-думнуң хуу эвес, а республиканың бодунуң эрге-байдалының бодунуң болурун күзээр мен. Бистиң төрөөс республикавыска ол албан-дужаал эргежок чугула херек, ол бистиң нийти эрге-байдалывыска хамаар-жыр болгай. Ол чорук федералдыг хоойлужудулгаларга-даа, өске регионнарның практиказынга-даа дүгжүп турар. Эрге-чагырга билим тудар дээн деп чүве меге чүүл-дүр.

Бо албан-дужаал кандыг-бир эрге немесес, харын-даа харын салганы элээн улгаттырар дээрзин көрдүңер. Эрге-хоойлу талазы-биле ылгал чок ышкажыл: Тыва Респу-бликаның Чазаның Даргазы-даа, Тыва Республиканың Президентки — Чазаның Даргазы-даа.

Корр.: Шолбан Валерьевич, Чазак Аппарадын эмин эрттир үрдүңер деп санавайн турар силер бе, ону кызырары чугула эвес бе?

Ш. Кара-оол: Шын чугаалап тур-силер. Күрүне органнын тударының талазы-биле чарыгдалдары кызырар талазы-биле ажилдап кылып турар бис дээрзин чугаала-мен. Бо чылын 15-20 хуу кызырар бис. Ол дээрге саң-хөөнүн дыка улуг курлавырын камнаары-дыр. 2,3,5 хуу дээн ышкаш эзу бары-даалаан саннар эвес-тир. Мээң ту-ружум ындыг, күрүне органнын-нын, оон иштинде Чазак Аппа-радының болгаш Чазак Даргазының Канцеляриязының ажилдакчыла-рының санын чоорту кызырар бис.

Корр.: Сонгукчуларга каш сөс-тен чугаалаптар силер бе, апрель 11-нин хүнү чоокшулап ор ышкажыл.

Ш. Кара-оол: Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Референдум дээрге эргежок чугула политикти ажил-дыр, бо талазы-биле бодунуң туружумну илереттим. Рефе-рендумну эрттиреринге чөпшээр-редди берген мен, чүге дээрге ол биске улуг ажыктыг дээрзинге бүз-рээр мен, Тыва Республика бистиң чуртувустун, Россия Федерациязы-ның бүрүн эргелиг субъектизи болурун күзээр мен.

Федералдыг хоойлужудулгага дүүштүрери-биле 11 эдилгени кир-рер апаар, оон ажыы аажок улуг. Федералдыг хуралдарга киржип тура, күрүнениң удуртукчузундан Тыва федерациянынга дүүшпес хоойлужудулгалыг деп чеме дың-наары аажок эгенчиг-дир. Кон-ституцияны чаартып кылгаш, эрге-чагырганың күрүне органының чогумчалыг овур-хевирин тургузуп алыр бис.

185 миллион рубль дээрге пар-ламент тударынга дыка-ла аар өр-тек дээрзин чугаалаан мен, олар-ның санын 32 депутат чедир, олар-ның 9-зун доктаамал ажилдаар кылдыр кызырары черле эргежок чугула.

Референдумнуң өске айтыры-ларынга хамаарыштыр алыр болза, чижээ, Чазак отчедунга хамаарыш-кан чүүлдер бар. Чонунуң мурнунга Чазактың отчет бээр чоруун хоой-луга дүүштүрери эргежок чугула деп санаар мен, кожууннарже үнеринге ам белеткенип турар бис. Кылган ажылывыстың дугайың чугаалаар бис, шийтирилээр берге айтырыгларны чоң-биле сүмележи-п тургаш, шийтирилээр бис. Бо бүтү чүүлдер база Конституцияның өскерилгелеринде кирип турар.

Аажок чугула айтырыглар референдум-биле холбашкан дээрзин көрдүңер. Референдум биске херек. Ол бистиң Тывавыстың сайзыралынче угланган деп санаар мен.

Тус чер соңгулдалары

НЕГЕЛДЕНИ ХАНДЫРАРЫНДАН ОЙТАЛААН

Балгазын сумузуңуң баштыңы албан-дужаалга кандидат кылдыр Айяна Ооржактың бүрүткелин күш чок болдурарын Владимир Балчий-оол негээн турган, ол негелдени Тандының район суду хандырбаан. Айяна Ооржак «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва регион салбырының баш удур эрттирген шилилгезиниң түңнелдери-биле көдээ черниң баштыңы албан-дужаалга кандидат кылдыр депшиттирген, а Владимир Балчий-оол («Чөптүг Россияның» Тывада удуртукчузу Борис Балчий-оолдун кады төрээни) бодун боду депшиткен.

Бүрүктеттиргеннерниң даңзы-зында алды кандидат кирип турар, бодунуң кол удурланыкчызының — «чаңгысдемнигжиниң» хөделииш-киннеринден ол «хажыдышыкын-нар» эскерип, ол дээрже федералдыг хоойлужудулганы хажы-дып, чажыт суртаал кылып, албан-дужаалын соора ажыглап, өске кандидаттарның байдалын дең эвес тургускан деп буруудаткан.

Херектиң бүгү байдалдарын суд сайгарып көргөш, соңгулда кампаниязының үезинде Айяна Ооржак албан-дужаал ажыглап, соңгулда агитациязын чорудары-биле күрүнениң болгаш муниципалитеттиң массалыг информация чепсектерин ажыглаан дээр кандыг-даа хажыдышыкын чок болган деп түңнелди үндүрген. Ону барымдаалааш, суд Владимир Бал-

чий-оолдун негелдезин хандыра-рындан ойталаан.

Эрткен чылын суму баштыңы Петр Москаленко аараан уржуундан бодунуң бүрүн эргелерин боду эки тура-биле дүжүрген дээрзин сагындыраал. Айяна Ооржак-ты чагырга даргазының хүлээл-гезин күүседир кылдыр томуйлаан. Ооң ажылгыр чоруун балгазын-чылар дораан эскерип кааннар. Ол ТР-ниң Бүрүткел палатазының ажылдакчыларын суурже дөрт удаа чалаан, олар назылап кыраан кижилерге өңүнү болгаш черни бүрүткээрине дузалашканнар. Суурнуң туруп келген бүгү төөгү-зүнде ооң эгелээшкини-биле дамы-рак суглар ажыглааттынып эгелээн. Суур чоогунуң дамырактары ка-дып, кургап чыдарын балгазын-чылар чартык чүс чыл дургузунда

хараадал-биле көрүп келгеннер. Суг дээрже амыдыралдың үндези-ни деп чүвени А.Н. Ооржак билер болгаш, дамырактар чоогунга чаа бажыңчыгаштарны туткан, Чаа чыл байырлалының үезинде суурнуң чаштарыга «Кышкы тоол» деп дош хоорайжыгашын база тургу-зуп берген. Улусчу дружиналарны ол катап тургускан, суурнуң чаа-гайжыдылгасы дээш тодаргай ажылдарны кылып эгелээн...

«Ол албан-дужаалга төлөпиг дээрзин бистиң кандидадымыс ажыл-херек-биле бадыткады» деп, «Чаңгыс демниг Россия» партия-зының ТРС күүскомунуң удуртук-чузу Эрес Сонам судтуң ол шиит-пиринге хамаарыштыр чугаалады. — Бистиң күштүүвүстү удурланык-чылар билип турар, ынчангаш ян-зы-бүрү аргалар ажыглап турары ол. Ылаңгыя ынак аргазы — судче билдиришкин кириерин ажыглап турарлар. Ындыг чүүлдерни көрүп пат болган бис. Балгазынга каш-даа барып, бөдүүн кижилер-биле чугаалашкан бис, оларның туржуу биске билдингир. Олар «Чаңгыс демниг Россияның» кандидадын деткип турарлар».

Соңгулдалар март 14-те болур. Александр ФИЛАТЕНКО.

Акы-дуңмалышкы найырал

СОРУЛГАЛАР САЛДЫНГАН

Март 7-де ТР-ниң Национал музейиниң хуралдаар залында тыва-моол «Найырал» ниитилелиниң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың Чазза-нын Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак киришкен.

Хуралга «Найырал» ниитиле-линиң президентизи, Тыва Респуб-ликаның Улуг Хуралының Төлээ-лекчилер палатазының депутады Шолбан Идамчапович Кыргыс ни-тителдин ажыл-чорудулгазының дугайында допчу илеткелди кыл-гаш, ниитилелдин идекпейлиг кежигүннеринге өөрүп четтир-генин илеретпишаан, Бүгү-деле-гейниң Херээженнер хүнүнүн байырлалы-биле байыр чедирип, боодал чечектерни херээжен кежигүннерге сөннээн.

ТР-ниң Чаззааның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак сөс ап чүве чугаалааш, хөй-ниити организацияларының ужур-дуза-зы, оларның республиканың сай-зыралына кирип турар үлүг-хуузуңуң болгаш келир үеде хөй-ниити организацияларынга дет-кимче дугайында чугаалаан. Ни-тителдин келир үези эки, ооң ажыл-херектери, бүдүрер үүле-херээ, чедип алыр сорулгалары

улуг дээрзин Анатолий Партизан-ович онзалап демдеглевишаан, «Найырал» ниитилелинге чедиш-киннерни күзээн.

Хуралга 2010 чылда ниитилел-дин кылып чорудар хемчеглериниң планын бадылаан. Оларның ара-зында Моолдун Ховд хоорайынга Тываның культура хүннери, «Цэр-гийн байар» байырлал, Моол Арат Республиканың тургустунган хүнү дээн ышкаш солун хемчеглерге тураскаадып эрттирер ажылдар арбын. Ниитилелдин кежигүннерин моол дылга төлевир чокка өөре-дир сорулга салдынган. Оон аң-гыда ук хуралга чаа кежигүннер-ни (чогаалчылар, композиторлар, журналистер) хүлээп алган.

«Найыралчыларга» ТР-ниң ал-дарлыг артизи Сергей Соколь-ников, ыраажы-композитор Мер-ген Шойдан олар солун концертин бараалгаткан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ДААЙЫМ — ЧЭЭНЕКЕЙ ОГЛУ КОМБУЙ

Өндүр бедик Тишелелгеңиң 65 чылы
Өшпес одун делегейге кыпсып туру.
Тишелге дээш амы-тынын бергеннер
Дириглерден артык дириг — уттундурбас.

Даайымны бир-ле дугаар 12 харлыг тургаш көргөн мен. Чадаа-наның хавак кырынга чайлап туру-вуста, аалывыска келген. Хөрээнде орденнерлиг, галифе чүвүрлүг, хөйлеңин кылаңайнып турар баш-тыг кур-биле куржанып олган, көрүнүктенип болур кылаң кара сапыктарлыг, кончуг-ла шевергин, хертеш сынныг, чараш кижиге бол-ган. Сөөлүнде санап, даап бодап көөрүмге, Тишелелгеңиң 5 чыл оюн-га чорааш, Кызылдан кел чоруй, бистиң аалывыска кирген хевирлиг. «Мээң даайым база фашистерге удур тулчуп турган-дыр» деп бо-дал, дыка амырап, чоргаарланып турган мен. Ол бичи сургуул уруг-нуң чоргааралы, өөрүшкүзү назы-лап кырыыжеге өшпейн, уттун-дурбаанын чугаалаксап тур мен. Ол кежээ кожа аалдарның улуг, бичи кижилери чыгып келгеш, хойтап тип, хой өзээнин утпас мен. Улуг-ла байырлал болганын сактыр-дыр мен.

Даайымның адын Комбуй Ооржак Чээнкей оглу дээр. Ооң алыс төрөөн черин Өвүр кожуунда Саглының Онгар-Өдек деп чер дээр чораан. Беш оол болгаш беш кыстыг Лагба биле Шавыраа Оор-жактар бичи Комбуйну улуг даай-авазы Чыңзываа биле честези Чэ-энкей оларга ажы-тол чаяар салы-мы чок болган уржуундан азыран-дыга берген.

Даайынче айттарының мур-нунда Комбуй ТАР-ның аъттыг шериг полугунга турган болгаш, даайынчы дадыгышыкынны элээн шингээди алганы чугаажок. Улуг орус күрүнөже немец-фашист эжелекчилер халдап, даайын-чаа эгелей бээрже, биче буурай чоннар

— тывалар, хакастар, буряттар болгаш алтайлар-даа эки тура-биле орус чурттуң дуза дилээн кыйгы-зынга харыы кылдыр дайынче айттаныпкан. Ол дайынчы дидим чорук-тур. Эштери-биле кады дайынга кирип, немец эжелекчилер-ге удур демисежир күзелин иле-редип, баштайгы билдиришкенин бижээн эрес-дидим кижилерин бирээзи мээң даайым — Комбуй Ооржак Чээнкей оглу. Ол эки турачы шериглер-биле кады 1943 чылдың август айда төрөөн Тыва-зындан фронтуге айттаныпкан. Комбуй лейтенант Сат Бүрзекейге баштаткан 5-ки взводтуң 2-ги кезээниң гвардияның улуг сер-жантызы апарган.

Тыва эки турачылар Украинаның Деражно, Дубно суурларын маадырлыгы-биле хостаан. А фа-шистер ынчан Сурмичи суурга улуг камгалалын тургузуп, ок-чем-эээн, аг-шерин аңаа мөөңнөп ал-ган турганнар. Сурмичи суурну хостаар чидиг тулчуушкунга Сат Бүрзекейниң пулеметчиктери дайзынның ийи танкызын узуткааш, дөрт улуг халдаашкынын үзе киргеш, соксадып каан.

Взводтуң командири С.Бүрзе-кейниң дузалакчызы, гвардияның улуг сержантызы Комбуй Ооржа-ка бо кончуг улуг тулчуушкун ут-тундурбас согулгуг болган. Фев-раль 11-де болган халдаашкынга ол пулемедунуң маажызын үзүк чок базаып-ла турган, мурнунда куу-куу шинельдерлиг фашистер-ниң черже кээп дүжүп турарын эскерип чыдырда, хенертен дол-гандыр чырыш дээн сронда, чер-дээр-даа көзүлбейн барган. Билин-мейн барган солдат миннип кээрже,

дүн дүшкен, караңгы. Чанында өлүг-даа, човууртап-даа чыдар кижилер эндерик. Балыглаткан лей-тенант орус оолдун ооң холунга тутсупкан гранатазын бодунче шимчеп кел чораан танкыже окта-рынга ол белеткенип чыткан. Танк деп бодааны машина санитар ма-шиназы болган. Келген санитарлар ооң балыглаткан будун шарааш, машиназынче чүдүрүп алган. Оон ыңай, даайымның чугаазындан алырга, ону Ровнонуң госпита-лынга эккээрже, балыглаткан улус чыттырар хостуг чер чок болган. Ынчангаш даайымны самолет-биле Киев хоорайның госпиталына эк-келген. Ол госпитальга эки турачы, Ак-Тал чурттуг, хүрешке каш да-кпыр шүглүп чораан мөге Тонгак Бегзи-Хууракка ужуражы берген. Ол бажынче балыглаткан болган. Сурмичиге болган улуг тулчууш-кунга маадырлыг чоруу дээш Ком-буй даайым Ада-чурт дайынының Ордениниң II чергези-биле шаң-наткан.

Ол госпитальга чыдырда, ше-риг командылары кандыг-бир чыл-дагаан-биле билбейн барганы ол чүве ыйнаан, ооң аалынче «Ком-буй Ооржак дайынга маадырлыгы-биле өлгөн» деп телеграмма чору-дупкан болган. Ындыг таварылга-лар ол үеде эвээш эвес болуп тур-ган. Ада-иези, төрелдери Комбуй-ну улуг ажыг-шүжүг-биле ажаап, орнукушудулга езулалын кылып кааннар.

А ол үеде даайым биле Тонгак Бегзи-Хууракты эмнээш, Москва хоорайже чорудупкан турган. Улуг хоорайга келгеш, азып-тенип кы-лаштажып турда, комендатурадан майор эргелиг бир кижиге таваржы берген. Майор оларны байысаарга, орус дыл билер эвес, дыңнаан-билгени-биле удур харыылаарга, майор хорадаан уу-биле ийи оолду эзириктер сергедир черге суп каан дээр. Аңаа бир хонуп чыдырда, бир генерал кижиге келгеш: «Бо чүү улус чүвөл?» — деп айтырарга, оозу: «Дезертирлер-дир, эш генерал» — деп харыылаан. Генерал аңаа черле бүзүрөвейн, оларның документилен хынай бээрже, госпитальдан үнгөш, чанып бар чыдар улус болган. Генерал-даа майорну са кончааш, оларны аш-карып-чемгергеш, Москвада элчин черинге эккелген.

Октябрь айда чаңгыс чер-чурттуглары шагда чана бергенде, Комбуй Ооржак чанып келген. Ажаап каапкан кижизиге дириг ча-нып кээрже, ада-иезинге, төрелде-ринге улуг өөрүшкү, байырлал болганы чугаажок.

Хөрээн дайынчы орден-ме-дальдар каастаан, хөнү-сынны ча-раш, аныяк дайынчы Комбуй бо-дунуң келир үеде уругларының ава-зы-биле Кызыл хоорайга таныжып алган. Ол ынчан Максим Мунзуктуң удуртканы театр бөлгүмүңгө өөре-нип, ажилдап чораан, кончуг ча-

раш артист уруг Эне-Бижи (Клава) болган.

Ооржак Чээнкеевич Комбуй 1944 чылдың күзүндө 1946 чылга чедир аъттыг шеригниң (кавалерия) полугунга взвод командири болуп ажилдап турган. Ооң соонда Чөөн-Хемчик кожуунуң военкома-дынга инструкторлап ажилдаан. 1946 чылдан 1950 чылга чедир Тес-Хем кожуунуң Берт-Даг көдээ Со-вединиң даргазы болуп ажилдаан. 1952 чылдан 1970 чылга чедир иш-тики херектер органыга участок шагдаазындан эгелеп алгаш, Өвүр кожуунга милиция начальниги, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарынга милиция начальнигиниң оралак-чызы болуп база ажилдап чораан.

Ол, шынап-ла, өске улуска-даа, бодунга-даа хамаарыштыр кончуг шыңгыы негелделиг кижиге чораан. Ооң ажылчы характеристиказында мынча деп бижээн: «...Ажылдап чораан үезинде кончуг ак сеткил-диг, ажылынга бердинген, шыңгыы негелделиг, бедик культурулуг ажилдакчы». Аныяк-ескенин хоой-лу хажытпайн, ону сагырынга кижизидип, хажытканнарын эдип чазап чорааш, Чөөн-Хемчиктин милициязындан майор эргелиг хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Ада-чурттуң Улуг дайынының Ордениниң II чергезинден аңгыда, Комбуй Чээнкеевич Ооржак күш-ажылы дээш «Төлөпиг албан-хү-лээлгези» (III чергези), «СССР-ниң Иштики херектер яамызының хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалы-ның алдарлыг ажилдакчызы» дээш, оон-даа хөй санныг медаль-дар-биле шаңнаткан. 1985 чылда хоочунуң чүрээ сокпастай берген.

Мындыг кайгамчык эрес-дидим кижилерни моңгедип, оларның чырык ады балалас кылдыр ту-раскаал самбыра, хөрек чуруунуң тураскаалын кылып, оларның атта-ры-биле кудумчуларны адаары негеттиниң турар.

Тыва Республиканың Чаззааның Даргазы Улуг Тишелелгеңиң 65 чы-лынга тураскааткан «Мээң тишел-ге» деп төлөвилелди чарлаанынга өөрүп, аңаа бодунуң үлүг-хуумну кирип оарым бо.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.

Кызыл хоорай.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың май 31-де №342 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чыл январь 22 №13 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаалы болза:

2008 чылдың май 31-де Тыва Республиканың Чазаның «2008-2009 чылдарда Тыва Республиканың хамаатыларын озалдыг апарган чуртталга фондузундан көжүреринин республиканың адресиг программанын бадыйлаар дугайында» №342 доктаалыга (моон соңгаар — доктаал дээр) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Доктаалда:

адында «2008-2009 чылдар» деп сөстөрн «2008-2010 чылдар» деп сөстөр-биле солур;

1 пунктта «2008-2009 чылдар» деп сөстөрн «2008-2010 чылдар» деп сөстөр-биле солур;

2 пунктунун ийги абзазында «2008-2009 чылдар» деп сөстөрн «2008-2010 чылдар» деп сөстөр-биле солур;

2) Программалда:

адында «2008-2009 чылдар» деп сөстөрн «2008-2010 чылдар» деп сөстөр-биле солур;

паспорттун «Ады» деп черинде «2008-2009 чылдар» деп сөстөрн «2008-2010 чылдар» деп сөстөр-биле солур;

паспорттун «Күүседиринин хуусаалары» деп черинде «2008-2009 чылдар» деп сөстөрн «2008-2010 чылдар» деп сөстөр-биле солур;

паспорттун «Акшаландырышкынның хемчээли болгаш дөстери» деп черин дараазында эдилге-биле бижири:

«Акшаландырышкынның хемчээли болгаш дөстери — акшаландырышкынның ниити хемчээли 157,7241 муң рубль, оон иштинде:

2008 чыл — 88,147238 млн. рубль;

2009 чыл — 55,450262 млн. рубль;

2010 чыл — 14,12660 млн. рубль.

Фондунун күсели-биле Программаны акшаландырышкынның үлүү болза:

2008 чыл — 63,677238 млн. рубль;

2009 чыл — 38,029462 млн. рубль;

2010 чыл — 0.

Тыва Республиканың бюджетинин үлүү болза:

2008 чыл — 24,47 млн. рубль;

2009 чыл — 17,4208 млн. рубль;

2010 чыл — 14,12660 млн. рубль.

Түс чер бюджеттеринин акша-хоренгизи:

2009 чыл — 0;

2010 чыл — 0.

«Программаның сорулгалары» 2-ги ке-

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың февраль 12-де №38 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың январь 22 №14 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаалы болза:

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың февраль 12-де «Тыва Республиканың хамаатыларын ондактыг апарган чуртталга фондузундан 2009 чылда чуртталга шөлүнүн рыногунун эргежок чугула идиг беришкинин барымдаалап тургаш, көжүреринин республиканың адресиг программанын бадыйлаар дугайында» №38 доктаалыга (моон соңгаар—доктаал дээр) дараазында өскерилгелерни кириер:

«Акшаландырышкынның хемчээли болгаш дөстери» Программаны бүгү дөстөрдөн акшаландырышкынның ниити хемчээли 158,525660 млн. рубль, оон иштинде: республика бюджетинден—47,974899 млн. рубль; фондунун акша-хоренгизи—110,550761 млн. рубль;

3) «Программаны күүседиринге акша-хоренгинин хемчээлин бадыйлаары» IV бөлүктө:

— «Программаны күүседиринин чарыг-

«Шуту»

Чуртталга-коммунал ажил-агыйны чаартырынга идиг бээр фонд Республика бюджетиди

— «Саң-хөө деткимчезинин планнаттыг хемчээли» №4 таблицаны дараазында эдилге-биле бижири:

Муниципалдыг тургузгунун ады	Саң-хөө деткимчезинин планнаттыг хемчээли	Фондунун акша-хоренгизи	Тыва Республиканың республика-хоренгизи ка бюджетинин акша-хоренгизи
Кызыл хоорай	113,436220	86,406480	27,029740
Шагаан-Арыг хоорай	45,089440	24,144281	20,945159
Шуту	158,525660	110,550761	47,974899

зектин сески абзазында «2008-2009 чылдар» деп сөстөрн «2008-2010 чылдар» деп сөстөр-биле солур;

3 кезекти дараазында эдилге-биле бижири:

«3. Программаның курлавыр хандырыл-газы

Программаны акшаландырышкынның дөстери болза:

— чуртталга-коммунал ажил-агыйны эде чаартырынга идиг бээр фонд;

— республика бюджетиди.

Бүгү дөстөрдөн программаны акшаландырышкынның хемчээли 157,7241 млн. рубль.

Программаның хемчеглерин акшаландырышкынның ниити хемчээлинге Тыва Республиканың бюджетинин үлүү 51,4816 млн. рубль болур, оон иштинде:

2008 чылда — 24,47 млн. рубль;

2009 чылда — 17,4208 млн. рубль;

2010 чылда — 14,12660 млн. рубль.

Бюджеттерге берип турар республика бюджетинин акша-хоренгизинин хемчээли: «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунда санаттынып турары:

2008 чыл — 18,4 млн. рубль;

2009 чыл — 17,4208 млн. рубль;

2010 чыл — 14,12660 млн. рубль.

Озалдыг апарган чуртталга фондузундан хамаатыларны көжүреринге акша-хоренгинин кайы хире негеттинип турарын чуртталга бажыңнарын тударының 1 дөрбелчин метр шөлүнүн өртөөн барымдаалап санаан.

Чуртталга бажыңнарын тударының 1 дөрбелчин метр шөлүнүн өртөө «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунда Россия Федерациязының Регионалдыг хөгжүлдө яамызының 2009 чылдың март 25-те №79 дужаалын езугаар 2009 чылдың II кварталында 27350 рубль болган.

Программаның хемчеглеринде Россия Федерациязының Чуртталга кодекзинин 89 чүүлүнде негелделерни барымдаалаан, ында хамаатыларны өске бажыңче көжүргөн та-варылгада чуртталганың ниити шөлү мур-нунда ээлеп турганы чуртталга шөлүндөн эвээш эвес болур ажурлуу көрдүнгөн;

«Программаның хемчеглеринин» 6 кезээнде хамаатыларны үндүр көжүрерин бот-тандыраар хөй квартиралыг бажыңнарын даңзызын капсырылга езугаар чаа эдилге-биле бижири.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Дарга-зының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

— 3 пунктуну күжүн чидирген деп санаар;
4) «Программаны күүседиринин социал-экономиктиг ажыктыг чоруу» V бөлүктө да-

раазында уткалыг таблицаны немээр;
«Программаны күүседиринин көр-зүглери

№	Программаны күүседириниң көргүзүглери	Хемчээл единицазы	Программа күүселдезиниң түннелдери		
			Тыва Республикада ниитизи-биле	Кызыл хоорай	Шагаан-Арыс хоорай
2009-2010 чылдар					
1.	Тыва Республиканың девискээринде турар, 2009 чылдың январь 1-ге чедир ондактыг деп санаттыг чуртталга фондузун чайладыры	муң дөрбелчин метр	4841,863	3784,4	1057,463
2.	Озалдыг чуртталга фондузундан көжүрери	кижи саны	300	236	64

5) «Программаны күүседиринин хуу-саазы болгаш контролю» деп VI бөлүктө «2009 чылдың төнчүзүгө чедир» деп сөстөрн «2009—2010 чылдарда» деп сөстөр-биле солур;

6) № 1 капсырылганы капсырылга езу-

«2009-2010 чылдарда «Тыва Республиканың культуразына болгаш уран чүүлүгө күрүнө деткимчези» деп республиканың тускай сорулгалыг программанын дугайында» 2010 чылдың январь 22 №15 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаалы болза:

2008 чылдың октябрь 16-да Тыва Республиканың Чазаның «2009-2010 чылдарда «Тыва Республиканың культуразына болгаш уран чүүлүгө күрүнө деткимчези» деп республиканың тускай сорулгалыг программанын бадыйлаар дугайында» №636 доктаалы-биле бадыйлаттыг 2009-2010 чылдарда «Тыва Республиканың культуразына болгаш уран чүүлүгө күрүнө деткимчези» деп республиканың тускай сорулгалыг программанын дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Программаның паспортунда Программаны акшаландырышкынның хемчээлинге болгаш дөстөрнге хамаарышкан черин дараазында эдилге-биле бижири:

«Акшаландырышкынның хемчээли болгаш дөстери — Программаны акшаландырышкынның ниити хемчээли 332793,9 муң рубль, 2010 чылда—170 612,2 муң рубль, оон иштинде: республика бюджетинден—91727,2 муң рубль, Федералдыг бюджеттен—60 000 муң рубль; «Көдээ культураны сайзырадыры» деп иштиги программага—30227,2 муң рубль;»

2) «Программаны боттандырышкынның түннелдери» деп II кезекке дараазында уткалыг абзацты немээр:

«— культураның муниципалдыг культураның танылгачы албан черлерин чаартыры болгаш материал-техниктиг баазанын болгаш технологтуг хандырылганын быжыглаары; — Тыва Республиканың Национал музейинге стелларий тудары;»

3) «Программа хемчеглеринин системасы» деп III кезекке «Көдээ культураны сайзырадыры» деп дараазында уткалыг иштиги программаны немээр:

«Тыва Республиканың культуразына болгаш уран чүүлүгө күрүнө деткимчези» деп республиканың тускай сорулгалыг программанын боттандыраар талазы-биле КОЛ-КОЛ ХЕМЧЕГЛЕР

(муң. рубль)

Хемчеглеринин ады	Төлөвилелдин өртөө, шуту	Оон иштинде:			Күүседир хуусаазы	Күүселде дээш ха-рысалгалыг черле
1	2	ФБ	РБ	ТБ	6	7
I. Культура албан черлеринин материал-техниктиг баазанын сайзырадыры						
1. Чогаадыкчы мастерскаяларны деткири	150		150		2009 ч.	Тыва Республиканың Культура яамызы
2. Культура албан черлеринге хөгжүм херекселдерин болгаш эт-сеп садарына	112		112		2009 ч.	Тыва Республиканың Культура яамызы
3. Республика солуннарына болгаш журналдарга дериг-херексел, оргтехника садарына	100		100		2009 ч.	Тыва Республиканың Культура яамызы
«Культура болгаш уран чүүл ады-рының материал-	362	0	362	0	2009 ч.	

1	2	3	4	5	6	7
техниктиг баазазын сайзырадыры» иштиги программа езугаар, шупту						
II. «Көдээ культураны сайзырадыры» деп иштиги программа						
4. Муниципалдыг культура-дышта-нылга албан черлеринин материал-техниктиг баазазын болгаш технологтуг хандырылганын быжыглаар болгаш чаартыр, дериг-херекселдер садар талазы-биле хем-чеглер	49112,2		30227,2	18885	2010 ч.	Тыва Республиканың Культура яамызы
«Көдээ культураны сайзырадыры» деп иштиги программа езугаар шупту	49112,2	0	30227,2	18885	2010 ч.	
III. Культура болгаш уран чүүл адырынга инвестициялар						
5. В.Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театрын чаартып кылыры	140000	50000	90000		2009 ч.	Тыва Республиканың Культура яамызы, КА
6. Тыва Республиканың Национал музейинин делгелге залдарына витриналарны садары, чедирери болгаш элпээр	96500	60000	36500		2010 ч.	
7. Алдан-Маадыр аттыг музей бажынынын турган черинге (баштайгы хевирин хевээр артырышаан) «Тываның чаңчылчаан культуразын болгаш ус-тывыжын сайзырадыр төп» КА-ның бажынын тудары	5000	3000	2000		2009 ч.	Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың Национал музейи
8. Тыва Республиканың Национал музейинин стелларийи, Кызыл хоорай Чылдар аайы-биле шупту «Культура адырынга инвестициялар» деп иштиги программа езугаар шупту	16819,7		16819,7		2009 ч.	Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың Национал музейи
	5000		5000		2010 ч.	
9. Тыва Республиканың Национал музейинин стелларийи, Кызыл хоорай Чылдар аайы-биле шупту «Культура адырынга инвестициялар» деп иштиги программа езугаар шупту	20000		20000		2010 ч.	Тыва Республиканың Культура яамызы, Тыва Республиканың Национал музейи
	161819,7	53000	108819,7	0	2009 ч.	
	121500	60000	61500	0	2010 ч.	
	283319,7	113000	170319,7	0	2009-2010 чылдар	
1	2	3	4	5	6	7
	Түнү	ФБ	РБ	ТБ		
«Тыва Республиканың культуразын болгаш уран чүүлүн күрүнениң деткири» РТП езугаар түнү	162181,7	53000	109181,7	0	2009 ч.	
«Тыва Республиканың культуразын болгаш уран чүүлүн күрүнениң деткири» РТП езугаар түнү	170612,2	60000	91727,2	18885	2010 ч.	
	332793,9	113000	200908,9	18885	2009-2010 чылдар	

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

Республика уjur-дузалыг «Мээң Тиилелгем» деп тускай төлевилел (конкурс) дугайында

2010 чылдың февраль 11 №28 Кызыл хоорай

Тиилелгениң 65 чылын байырлаары-биле болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тываның хой националдыг чонунун айынчы болгаш күш-ажылчы маадырлыг оруун пропагандалаар, республиканың тыяк салгалын шериг-патриотчу, интернационалчы чорукка болгаш күш-ажылга кижизидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Мээң Тиилелгем» деп тускай төлевилел (конкурс) дугайында мында кошкан үрүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы «Мээң Тиилелгем» деп тускай төлевилелди (конкурсу) организастаарын болгаш эрттирерин хандыраар.

3. «Мээң Тиилелгем» деп тускай төлевилелди (конкурсу) организастаары болгаш эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының күсели-биле база бюджеттен дашкаар дөстөрдөн хаара тудуп тургаш, хандыраар.

4. Бо доктаалдың күүселдезин контрольдаарын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хууракка дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың февраль 11-де №28 доктаалы-биле бадылаан

Республика уjur-дузалыг «Мээң Тиилелгем» деп тускай төлевилел (конкурс) дугайында ДҮРҮМ

1. Кол чүүлдер

«Мээң тиилелгем» деп тускай төлевилелди (конкурсу) (моон сонгаар—конкурс дээр) Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының эгелээшкини-биле эрттирип турар.

Конкурстуң кол-кол сорулгалары:

— Тываның хой националдыг чонунун дайынчы болгаш күш-ажылчы маадырлыг чоруунун үлегер-чижээнге болгаш республиканың төөгүзүңге киржип боттарының турарын медресе билиринге аныяктарның патриотчу шынарларын хевирлеп тургузары.

Конкурстуң сорулгалары:

— республиканың маадырлыг эртен үезинге, мурнуку болушкуннарда дорт киришкеннерге аныяктарның хүндүткелдиг чоруун хевирлеп тургузары;

— экран чогаадылганының талазы-биле төлевилелдерни эгелээри болгаш деткири;

— Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарын хүндүлээр чорукка кижизидери;

— мемориал комплекстерин чаартып кылыры;

— Ада-чурттуң Улуг дайынының билдинмес арыннарының дугайында материалдарны дилээри;

— хой-ниитиниң ортузунга эртип турар тураскаал акцияларынга чогулгалыг овуру хевирни тургузары;

— «Мээң Тиилелгем» деп чоннун бижимелинге материалдар чыры.

2. Конкурстуң организакчылары

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгар чөвүлелин деткимче-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы конкурсу организастаар.

Конкурсту үе-чадалап эрттирер, эң эки ажилдарны болгаш акцияларны үнелээриниң болгаш шилириниң талазы-биле сүмелерни ажилдап кылырынга 7 кижизидер эксперт чөвүлелин тургузар.

3. Конкурстуң киржикчилери

Конкурска киржиринче бүгү күзелдиглери: ниити-өөредилге албан черлеринин, эге, ортумак болгаш дээди профессионал өөредилге албан черлеринин сургуулдарын, хоочуннары, күш-ажылчы коллективтерни, профессионал журналистерни, штаттан дашкаар ажилдап турар авторларны чалап турар.

4. Конкурсту эрттирериниң хуусааы болгаш чуруму

1-ги үе-чада (2010 чылдың январь—апрель). Муниципалдыг тургузулгарга Ада-чурттуң Улуг дайынының дайынчыларының тураскаалдарын чаартыры, мемориал самбыраларны тургузары, тураскаал маршруттарын ажилдап кылыры, дайынның билдинмес арыннарының болгаш Тываның хой националдыг чонунун күш-ажылчы маадырлыг

чоруунун дугайында хоочуннарының сактышкыннарын бижири, конкурс ажилдарын парлалга болгаш электроннуг МИЧ дамчыштыр чонга чарлаары.

2-ги үе-чада (2010 чылдың октябрь 1-ге чедир). 2010 чылдың январь 25-тен октябрь 1-ге чедир бижиттинген конкурс ажилдарын дужаары, конкурстуң лауреаттарын болгаш тиилекчилерин тодарадыры, конкурсту түңнээринге белеткел, «Мээң Тиилелгем» деп чоннун бижимели-биле болгаш дайынның билдинмес арыннарының дугайында DVD-альбом-биле ажил.

3-кү үе-чада (2010 чылдың ноябрь—декабрь). Тиилекчилерни шаңнаары, «Мээң Тиилелгем» деп чоннун бижимелин болгаш дайынның билдинмес арыннарының дугайында DVD-альбомнун презентациязы.

Материалдарны дараазында адрессте оргкомитетче кирер: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, «Мээң Тиилелгем» деп конкурска» демдек салыр. Айтырыг тургузар телефон 8(394-22) 2-12-27.

5. Конкурстуң тематиказы болгаш номинациязы

Конкурстуң тематиказы—Ада-чурттуң Улуг дайынында Тываның чурттакчыларының киржилгези, Тываның хой националдыг чонунун фронтуга дузалаар талазы-биле күш-ажылчы маадырлыг чоруу, дайын чылдарының чаштары, патриотчу кижизидилге чорудуп, хоочуннарда, дайынга киришкен кижилерге дуза көргүзүп турар хой-ниити организацияларының акциялары, дайын чылдарының эрги фото-чуруктарының төөгүзү.

Конкурсту дараазында номинациялар езугаар эрттирер:

1. «Эң эки хой-ниити акция»
2. «Тываның эң идепкейлиг муниципалдыг тургузуу»
3. «Бийир шенелдези» (10-дан 17 харга чедир киржикчилерге)
4. «Дайынның билдинмес арыннарының дугайында эң эки парлалга материалы»
5. «Электроннуг МИЧ-ге (радио, ТВ, Интернет) эң эки материал»
6. «Дайын чылдарының эрги чуруунун дугайында эң эки рассказ»
7. «Мээң Тиилелгем» деп темага муниципалдыг тургузугнуң эң эки интернет-арны болгаш сайтызы».

Чаа номинация тургузар эргени оргкомитет бодунга арттырган.

6. Акшаландырышкыны

«Мээң Тиилелгем» деп тускай төлевилелди (конкурсу) организастаары болгаш эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының күсели-биле база бюджеттен дашкаар дөстөрдөн хаара тудуп тургаш, хандыраар.

Республика уjur-дузалыг «Тываның тос эртинези» деп тускай төлевилел (конкурс) дугайында

2010 чылдың февраль 11 №29 Кызыл хоорай

2010 чылды Тыва Республикага Туризм чылы кылдыр чарлааны-биле холбаштыр база патриоттуг кижизидилгеге, төрөөн черинге сонургалды болгаш ынакшылды күштелдирер сорулга дүүштүр, а ол ышкаш Тыва Республикада туристерге көргүзөр онзагай черлерниң даңзын тургузар сорулга-биле; Тываның девискээринде перспективтиг турисчи объектилерге сонургалдыг инвесторларның кичээнгейин хаара тудары-биле; республиканың чаа-чаа турисчи маршруттары ажилдап кылыры-биле; чаа-чаа турисчи кайгамчыктыг черлерни болгаш болушкуннарны дилеп тывар талазы-биле республиканың чурттакчыларының идепкейин деткири-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Тываның тос эртинези» деп тускай төлевилел (конкурс) дугайында мында кошкан Дүрүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы «Тываның тос эртинези» деп тускай төлевилелди (конкурсу)

организастаарын болгаш эрттирерин хандыраар.

3. «Тываның тос эртинези» деп тускай төлевилелди (конкурсу) организастаары болгаш эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызының, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының, Тыва Республиканың Культурлуг салгалдарның тураскаалдарын (төөгүнүн болгаш культураның тураскаалдарын) камгалаар талазы-биле албанның, Тыва Республиканың Бойдус курлавырлары болгаш экология яамызының, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының күсели-биле база бюджеттен дашкаар дөстөрдөн хаара тудуп тургаш, хандыраар.

4. Бо доктаалдың күүселдезин контрольдаарын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хууракка дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың февраль 11-де
№29 доктаалы-биле бадылаттынган

**Республика ужур-дузалыг «Тываның тос эртинези» деп тускай төлевилел
(конкурс) дугайында ДҮРҮМ**

1. Конкурстун сорулгалары

«Тываның тос эртинези» деп тускай төлевилелдин (конкурстун) кол сорулгалары болза:

— республиканың аныяк салгалынын патриотчу кижизидилгези, төрзүн чуртунга сонугралдыг болгаш ынак болур чоруун хевирлээри;

— Тыва Республиканың туристерге көргүзөр онзагай черлеринин даңзын тургузары;

— Тыва Республиканың девискээринде перспективиг турисчи объектилерге сонугралдыг инвесторларның кичээнгеин хаара тудары;

— республиканың турисчи аргаларын рекламалаары;

— республиканың чаа турисчи маршруттарын ажилдап кылыры;

— чаа-чаа турисчи кайгамчыктыг черлерин болгаш болушкуннарны тып тургузар талазы-биле республиканың чурттакчыларының идепкейин деткири.

2. Конкурстун организакчылары

Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызының, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политика яамызының, Тыва Республиканың Бойдус курлавырлары болгаш экология яамызының, Тыва Республиканың Культурлуг салгалдарның тураскаалдарын (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын) камгалаар талазы-биле албанның, Тыва Республиканың Муниципалдыг тургузуглар чөвүлелин деткимчези-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы конкурсту организастаар.

3. Конкурстун киржикчилери

Конкурска болгаш бадылаашкынга күзелдиг бүгү кижилерин, оларның кайда чурттап турары хамаанчокка, чалап турар.

4. Киржириниң негелделери болгаш эртинеринин чуруму

1-ги үе-чада (2010 чылдың март 15-ке чедир). Күзелдиг бүгү кижилер киржир. Тываның онзагай черлеринин даңзын камгалаар объектилерин «Тываның эртинези» деп атка кирип болур бойдустун болгаш культураның чаялгаларын, төөгүнүң тураскаалдарын, тус черинин онзагай черлерин, объектинин дугайында бижимелди (турар черин, кыска төөгү тайылбырын, объектинин онзагай болуп турар чүүлүн, солун төөгүлери, тоолчаан чугааларны болгаш сактышкыннарны), бодунун дугайында кыска медээни болгаш харылзажыр черни (адресин, телефонун, электроннуг почтазын) айтыр. Фото-чуруктары болгаш видеоматериалдарны хүлээп ал болур, ынчалза-даа оларны дугаары албан эвес.

Чагыларны дараазында адресче чору-

дар: 667000, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, «Тываның тос эртинези» деп конкурска» деп демдек салыр. Электроннуг адреси: tosertine@yandex.ru. Ол ышкаш республиканың харылзааның бүгү салбырларында база хүлээп ал турар. Айтырыг тургузар телефону: 8 (39422) 21227.

2-ги үе-чада. (2010 чылдың март 15-тен 31-ге чедир). Алдынган саналдар-биле Эксперт чөвүлелин ажилдаары, Тываның онзагай черлеринин даңзын тургузары, МИЧ дамчыштыр чарлаары. Албан-езуунун сайтынын презентациязы.

3-кү үе-чада. (2010 чылдың апрель 1-ден сентябрь 1-ге чедир). Айыттыг онзагай черлерин чаартып кылырының талазы-биле (оргокомитетке баш удур дыңнатпышаан) эң эки хөй-ниити акциязы; айыттыг объекттер болгаш оларны чаартып кылыр талазы-биле эртинер турар акциялар дугайында эң эки рассказ, фото-чурук, видеочурумал, телевидение сюжеди дээш; айыттыг объекттерин кириштирбишаан эң эки темалыг маршрут; районнун онзагай черлерин айыткан эң эки карта; муниципалдыг тургузугнун эң эки турисчи Интернет-сайты азы сайты дээш конкурстар эртинер.

4-кү үе-чада. (2010 чылдың сентябрь 5-ке чедир). Турисчи объектилерни, турисчи фирмаларны, чурт-шинчилел бөлүмнерин чаартыр талазы-биле материалдарны конкурска дугаары. Чагыларны дараазында адресче чорудар: 667000, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, «Тываның тос эртинези» деп конкурска» деп демдек салыр. Электроннуг адреси: tosertine@yandex.ru. Ол ышкаш республиканың харылзааның бүгү салбырларында база хүлээп ал турар. Айтырыг тургузар телефону: 8 (39422) 21227.

5-ки үе-чада. (2010 чылдың сентябрь 5-тен 15-ке чедир). Конкурстун албан-езуунун сайтына Интернет-бадылаашкын болгаш СМС-бадылаашкыннар.

6-гы үе-чада. (2010 чылдың октябрь-ноябрь). «Тываның тос эртинезинин» презентациязы. Аңгы-аңгы номинацияларның лауреаттарын шаңнаары. Тураскаал суй белектерни баштайгы 30 киржикчи алыр. Бадылаашкынның идепкейлиг киржикчилерин демделээр.

7-ги үе-чада. (2010 чылдың декабрь). «Тываның тос эртинези» деп чурук каас-талгалыг чыындызының болгаш Тываның турисчи онзагай черлеринин дугайында конкурска эң эки болган видеоматериалдарының DVD-альбомнарының презентациязы.

5. Акшаландырышкыны

«Тываның тос эртинези» деп тускай төлевилелди (конкурсту) организастаары болгаш эртинери-биле холбашкан чарыгдал-

дарны Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызының, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политика яамызының, Тыва Республиканың Бойдус курлавырлары болгаш экология яамызының, Тыва Республиканың Культурлуг салгалдарның тураскаалдарын (төөгүнүң

болгаш культураның тураскаалдары галаар талазы-биле албанының, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының канцеляриязының акша-хөреңгизинин бюджеттен дашкаар хаара туттунган хөреңгинин күсели-биле боттандыр-

2010 чылды Тыва Республикага Туризм чылы кылдыр чарлаарының дугайында

2010 чыл февраль 24 №47 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2010 чылды Тыва Республикага Туризм чылы кылдыр чарлаар.

2. Тыва Республикага Туризм чылын эртинер талазы-биле республиканың организастыг комитетинин мында кириген составын бадылаар.

3. Тыва Республикага Туризм чылын эртинер талазы-биле республиканың организастыг комитети (Тен) Тыва Республикага туризмни сайзырадыр талазы-биле хемчег-

лернин планын бадыладыры-биле 2010 чылдың март 1-ге чедир Тыва Республикага Чазаанга кириер.

4. Тыва Республиканың тускай башкарылга органның Туризм эртинер талазы-биле организастыг комитетин тургузарын сүмелээр.

5. Бо доктаалды «Тувинская» болгаш «Шын» солуннарга парлаар. **Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.**

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың февраль 24 №47 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республикага Туризм чылын эртинер талазы-биле республиканың организастыг комитетинин СОСТАВЫ

Тен С.И. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы—Тыва Республиканың экономика сайыды, даргазы;

Донгак В.О. — Тыва Республиканың культура болгаш туризм сайыды, дарганың оралакчызы;

Сарыглар В.Б. — Тыва Республиканың культура болгаш туризм сайыдының оралакчызы, секретары;

Ананьин Ю.Ю. — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының удуртукчузу—Тыва Республиканың сайыды;

Власкин Н.В. — «Кызылдың тускайыттыг арга-ыяш ажил-агый албан чери» автономнуг албан черинин удуртукчузу, «Тыва-тур» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин удуртукчузу (дугуржулга езугаар);

Гришеленок А.Г. — Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыды;

Долгар С.К. — Тыва Республиканың бойдус курлавырлары болгаш экология сайыды;

Дугур-Сюрюн О.В. — Тыва Республиканың чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар;

Ендан В.И. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар—Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды;

Килижеков Ю.А. — Тыва Республиканың саң-хөө сайыды;

Киров О.С. — Тыва Республиканың Туризм ассоциациязының даргазы (дугуржулга езугаар);

Кызыл-оол В.С. — Тыва Республиканың Арга-ыяш ажил-агый талазы-биле комитетинин даргазы;

Ли А.А. — Тыва Республиканың экономика яамызының инвестиция болгаш азия төлевилелдерин боттандыратын начальниги;

Монгал А.М. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы лээлгезин күүседип турар—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу;

Мөңгө Р.В. — Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзааларының агентилелин директору;

Морозов П.А. — Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политика яамызының сайыды;

Новиков А.С. — Тыва Республиканың Аңаашкын болгаш балыктаашкын чырыкчы комитетинин даргазы;

Ооржак М.Ч. — Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелин директору;

Сагаан-оол К.Б. — Тыва Республиканың үлетпүр болгаш энергетика сайыды;

Саая О.С. — Тыва Республиканың транспорт комплекзинин болгаш ажил-агый сайыды;

Ховалыг В.Т. — Кызыл хоорай (дугуржулга езугаар);

Хопуя Ш.Х. — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды;

Юй А.М. — Тыва Республиканың чорукту сайзырадыр талазы-биле агентилелдин директору.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

ТР-ниң СК-ның 2007 чылдың октябрь 3-те № 5/32-5 доктаалы-биле бадылаттынган соңгулдар, референдумнар эртин турар үеде соңгулда мурнунун агитациязын чорударының чурумнарын болгаш дүрүмнерин соңгулда чорудулгазының киржикчилеринин сагып турарын контролдаар талазы-биле Ажилчын бөлүктүн составына өскерилгелер кириеринин дугайында
2010 чылдың февраль 26 №110/470-5

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2007 чылдың октябрь 3-те № 5/32-5 доктаалы-биле бадылаттынган соңгулдар, референдумнар эртин турар үеде соңгулда мурнунун агитациязын чорударының чурумнарын болгаш дүрүмнерин соңгулда чорудулгазының киржикчилеринин сагып турарын контролдаар талазы-биле Ажилчын бөлүктүн составында А.С. Шокуну, К.М. Дас-оолду үндүрер.

2. Соңгулдар, референдумнар эртин турар үеде соңгулда мурнунун агитациязын чорударының чурумнарын болгаш дүрүмнерин соңгулда чорудулгазының киржик-

чилеринин сагып турарын контролдаар талазы-биле Ажилчын бөлүктүн составында Роскомхайгааралдың Тыва Республика талазы-биле эргелелиннин специализи А.Н. Королеваны (дугуржулга езугаар); ТР-ниң Соңгулда комиссиязының аппаратының кол специализи Д.Г. Шулууну, ТР-ниң Соңгулда комиссиязының аппаратының контролер-ревизору Ч.А. Чимит-Доржуну; ТР-ниң Соңгулда комиссиязының аппаратының башкарыкчы специализи Ю.Ю. Кууларны кириер.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш.САМБАЛА.

банкызының Кызылда №8591 салбырының медээлеринге үндөзилээр түнүнүн дугайында
МЕДЭЭЛЕР

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы

2010 чылдың февраль 26-дагы байдал

Эгелекчи бөлүктүн агар саны №40704810165000000011

Тыва Республикага референдум эртинер талазы-биле эгелекчи бөлүктүн саң-хөө айтырыгларының талазы-биле төлөттөк кижизи Донгак Эдуард Эдуардович

Кирген артыкшылы: 6226,50 (акша-хөреңги чүс чээрби алды) рубль 50 көп.
Акша-хөреңги 2010 чылдың февраль 26-га чедир кирген.

Рубль-би

№	Ай-хүнү	Акша-хөреңгинин кайыын келгени, акша-хөреңгини кымче шилчиткени	Референдум фондузунче кирген акша-хөреңги, шупту	Референдум фондузундан чарыгдат-тынган, шупту	Артыкшылы
2010 ч.	02.25	Эльвира Сергеевна Лифанова бодунун акша-хөреңгизи	47000		
2010 ч.	02.11	ТР-ниң «Тываполиграф» КУБ-че агитация материалдарын кылып белеткээри-биле шилчиткен. НӨУ чокка Шупту	47000	16087,28	371

2010 чылдың февраль 26-дагы байдал-биле арткан акша—37139,22 (Үжөн чедир чүс үжөн тос рубль 22 көп.)

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР

ТӨРЭЭН ДЫЛЫНГА БАРААН БОЛБУШААН...

Тыва болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедрасының 45 чылынга

Түрк дылдыг аймактардан бурунгу чер-чуртувусту ээлеп арттышаан, байлак аас чогаалывыстың, төрээн дылы-выстың эгээртинмес шыгжамырын улам быжыглап кадагалавышаан, ам-даа чүс-чүс салгалдарга арттырар дээш, тыва дылывыс арыг болзун дээш, амыр-дыжын бодавайн туржуп чоруурлар бистиң республикада эвээш эвес. Оларның санынче Тываның курчуне университетиниң тыва болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедрасының башкылары база кирип турар.

Кафедра 2009 чылдың түннели-не университетте эртем-шинчиле ажилының талазы-биле 1-ги инн алганы хойну бадыткап ар.

1952 чылдың сентябрьда Кы-да күрүнениң педагогика инсти-тутун (ККПИ) ажыттынганы-биле иелештир тыва дыл болгаш ература башкыларын белеткээр илдың эгези салдынган.

Институттун тургустунганының тайгы чылдарында орус дыл гаш литература кафедрасынга а филология секциязы ажылдап ан. Тыва дыл болгаш чогаалды кылап эгелзэн Куулар Хуна-кович Оргу дээди өөредилге ниге тыва филологияның оруун тпкан.

К.Х.Оргу кандыг-даа өөредил-методиктиг ажил кылдырмаан ге ажылдап келгеш, бир ду-ында тыва дылды болгаш ону кылаарының талазы-биле эң тайгы теоретиктиг курстарны лдап кылбышаан, кичээл эр-ри-биле кызыгаарланмайн, ол мнерге өөредилге-методиктиг лдарны бижип эгелзэн.

1960 чылда К.Х.Оргу төрзэн башкыларынга дузаламчы дыр «Тыва дыл» деп номун үн-ен. Ында тыва дылдың шупту рларынга теоретиктиг билиг-ни кириген.

Куулар Хунажыкович тыва дыл-дээди өөредилге черинге бол-школага башкылаарының мето-дизинге эң баштайгы ажылдарны ээн, ук эртемниң үндизиннерин и дылга бир дугаар ажылдап ан.

Дараазында чылдарда ЛКУ-нун укучузу Е.Б. Салзынмаа болгаш

Бабушкин олар секцияга кылап эгелзэн. Елизавета Бора-на профессор Ш.Ч.Сат-биле

студентилерниң бо хүннерге р кол өөредилге ному «Амгы

литературлуг дыл» деп номну ээн (1980). Е.Б.Салзынмаа тыва

аш орус дылдарны деңнеп иринге, тыва дылды билбес

илерге тывалап өөрениринге тайгы ажылдарны бижзэн. Оон

унда ындыг хевирлиг ажылдар аанындан оларны эгелзери

хире берге турганын башкы-ажылдарындан көрүп болур.

1956 чылда ККПИ-ге А.Ч.Кунаа лдап эгелзэн. Ол тыва дылдың

оргузуун эң баштай тускай ла-торияга экспериментилер эртп

тургаш шинчилзэн фонетик п турар. Институтка ажылдап

, ол 1958 чылда «Звуковой ав тес-хемского говора тувин-о языка» деп темага кандидат

ертациязын камгалаан.

Александр Чайбарович — сураг-тюркологтар И.А.Батманов,

Чадамба олар-биле Тываның

искээринден тывылган хөй

ыг эрте-бурунгу бижимел

скаалдарны чазып номчааш,

ның сөзүглелдерин парладыр

ы-биле ажылды кылганнарның эзи.

1958 чылда ККПИ-ге Ш.Ч.Сат

лдап келген. Ол РСФСР-ниң

Педагогиктиг эртемнер академия-зының (ПЭА) национал школалар-ның эртем-шинчилел институтунун аспирантуразыне бот-өөредилге-биле кирип алгаш, 1962 чылда «Тыва дылда причастие» деп канди-дат диссертациязын камгалаан.

Ш.Ч.Сат профессор деп атты бир дугаар алган тыва эртемден болур. Ол — 200 хире эртем ажил-дарының автору, оларның аразын-да «Синтаксические функции при-частия тувинского языка» (1960), «Тыва дылды шинчилеп келгениниң төөгүзү» (1964) деп номнары чүгле тыва дылдың эвес, а түрк дылдар-ның талазы-биле баштайгы шинчи-лелдер болур. «Амгы тыва литера-турлуг дыл. Лексика, фонетика, морфология» (Е.Б.Салзынмаа-биле), «Амгы тыва литературлуг дыл. Синтаксис» (1983), «Тыва диа-лектология» (1983) деп өөредилге номнары чаа-чаа салгалдарны тыва дылдың чажыттарынга өөредип турар.

РСФСР-ниң Чырыдышкын яамызының 1963 чылдың февраль 12-ниң хүнүнде, а институттун ректорунун 1964 чылдың февраль 28-тиң хүнүнде дужаалдарын езу-гаар тыва дыл болгаш литература-ның тускай кафедрасын ажыткан. Бистин кафедрасы тускайлаң ка-федра болуп тургустунганындан бээр бо хүннерде 45 чыл болуп турар.

Кафедраның сайзыралынга улуг үлүг-хууну ЛКУ-нун доозукчула-рындан аңгыда, Абаканның педаго-гика институтунун доозукчулары база кириген. Оларга Хомушу Саинотович Алдын-оол болгаш Доржу Сенгилович Кууларны хамаарыштырып болур.

Х.С.Алдын-оол РСФСР-ниң ПЭА-ның национал школаларының эртем-шинчилел институтунун аспи-рантуразын дооскаш, «Эге клас-тарга тыва бижикти башкылаары-ның методиказы» деп темага канди-дат диссертациязын камгалаан. Ол — эге школага тыва дылды башкы-лаарының методиказының эгезин салган «Тыва дылдың методиказы. Башкыларга болгаш студентилерге» деп өөредилге номунун автору.

Тыва литератураны башкылаа-ры-биле Д.С.Куулар ТДЛТЭШИ-ниң литература секторунга 15 чыл ми-тинде ажылдаан соонда, тыва фи-лология кафедрасынга 1970 чылда ажылдап келген. Аңаа ажылдавы-шаан, ол СССР-ниң ЭА-ның А.М. Горький аттыг делегей литература-зының институтунга «Тыва шүлүк чогаалының тургустунганы болгаш хожжүлдизи» деп эртем диссертациязын камгалаан болгаш ол ажил тыва литература шинчилээр эр-темде эң баштайгы кандидат дис-сертациязы болур.

ККПИ-ниң доозукчуларындан К.Б.Март-оол бир дугаар төрзэн институтунга башкылап келгеннер-ниң бирээзи болуп турар. Ол Ленин-градтың театр, музыка болгаш кинематография институтунун тыва студиязынга тыва дылды башкыла-вышаан, ол хоорайның А.И.Герцен аттыг институтунун аспирантуразын

доозуп, 1969 чылда тыва школаның 5-ки класынга ат орнун башкылаа-рының талазы-биле кандидат дис-сертациязын камгалаан. Бо ажил ортумак класстарга тыва дылды башкылаарының талазы-биле баш-тайгы эртем ажылы болур. Кимаа Биче-ооловна 1972 чылдан 1980 чылга чедир филология факульте-диниң деканы болуп ажылдаан.

Баштайгы методист башкылары К.Х.Оргу болгаш Х.С.Алдын-оолдун изин салгал, Кимаа Биче-ооловна тыва дылдың методика-зынга хамаарышкан тыва дыл башкыларынга хөй санныг мето-диктиг сүмелер база «5-9 клас-тарга тыва дылды башкылаарының методиказы» (2002) деп номнары чырыкче үндүрген. Оон дорт кир-жилге-биле «Педагогиктиг тер-миннериниң орус-тыва словары» (1974), «Орус-тыва словары» (1980) чырыкче үнген.

1979 чылда филология факультетиниң тыва дыл болгаш чогаал, орус дыл болгаш чогаал салбыры-ның доозукчузу М.В.Бавуу-Сюрюну кафедрага хүлээп алган. Каш чыл ажылдаан соонда, Мира Вик-торовна Новосибирскиниң Күрү-не университетиниң аспирантура-зынче өөредип чорудупкан. Ол аңаа өөренип тура, «Определительные конструкции в тувинском языке» деп эртем диссертациязын ф.э.д., профессор М.И.Черемисинаның удуртулгазы-биле бижээш, камга-лаан.

1986 чылдан эгелеп, ККПИ-ниң доозукчулары О.В.Дамбаа, К.Б. Куулар (Доржу) кафедрага ажыл-дап келген. К.Б.Доржу МКУ-нун Азия, Африка чурттарының инсти-тутунун аспирантуразын дооскаш, филология эртемнериниң доктору, профессор Э.А.Грунинаның удур-тулгазы-биле «Категория залого в тувинском языке» деп эртем дис-сертациязын бижээш, 1987 чылда камгалаан.

О.В.Дамбаа өске дылдыг улуска тыва дылды өөредир талазы-биле элзэн мергежзэн болгаш, Япония, Чехия, Кыдат, Моол дзэн чижектиг элзэн каш чурттарга стажировка эртип, эртем талазы-биле дуржулга солчуушкунун кылган.

Педагогика эртемнериниң кандидаты М.Б.Кунгаа ГШИ-де эртем секретары болуп ажылдап турар. НКУ-нун аспирантуразыне база бир ККПИ-нин доозукчузу Н.Ч. Серээдар өөренип чоруткаш, эртем адын камгалаан, амгы үеде ол ТГШИ-ниң дыл секторунун эрге-лекчизи болуп ажылдап турар.

90 чылдарда база бистиң доо-зукчуларывыс Н.Д.Сувандии, Е.М. Куулар кафедрага ажылдап келген. Олар — тыва дылдың практикун-га болгаш тыва диалектология тала-зы-биле мергежилгелер чыынды-зын үндүрген кафедраның доцентилери.

Тыва филология кафедрасынга ажылдап турган башкыларны бол-гаш ук салбырга өөренип турган эртемге сундулуг студентилерни 90 чылдардан тура Новосибирскиже стажировкалап чорудуп эгелзэн. Оон тыва дыл, чогаал салбырынга 1-2 курстарга өөренип турган са-лым-чаяанныг уругларны студен-тилер кылдыр НКУ хүлээп алган. Баштай ф.э.к. кылдыр Ч.С.Ондар, Н.Я.Сагаан, А.В.Сотпа ээп келген-нер. Олардан Ч.С.Ондар кафедра-ның чымыштыг ажилынче шымнып кирген. Ол удуртукчу башкызы, ф.э.д., профессор Л.А.Шамина-

биле кады тыва дылда причас-тиелиг аналитиктиг конструкция-ларга монографияны, элзэн хөй эртем статьяларын үндүрген. Чоду-раа Савыковна түрк дылдарның, тыва дылдың деңнелге-төөгү грам-матиказынга хамаарышкан эртем-методиктиг комплексти тургуску-лаан.

Дараазында чылдарда НКУ-же өөредип чоруткан сургуулдарывыс И.Д.Дамбыра, Б.Ч.Ооржак, А.Б. Хертек, С.В.Кечил-оол, А.В. Дар-жай, А.В. Байыр-оол аспиранту-раны чедииншкиниг дооскаш, эртем адын камгалап алганнар. НКУ-нун ол доозукчулары чүгле тыва дылды эвес, өске-даа түрк дылдарны база немец, орус дылды башкылаар калбак мергежилдиг доозуп келген. Оларның чамдызы университетте орус болгаш немец дылдарны башкылап турар.

Чөөн чүк чоннарының дылда-рын, оон иштинде түрк дылдарны эге баштай немец эртемденнер сайгарып эгелзэн. Тыва дылдың баштайгы шинчээчилериниң би-рээзи В.В.Радлов (Фридрих Виль-гельм) база немец уктуг. Даштыкы тюркология Германияда элзэн сай-зыралды алган. Түрк дылдар дуга-йында дыка хөй ажылдар немец дылда бижиттинген. Ук дылды би-лир кижини немец дылда ол ажылдар-биле таныжып алыр аргалыг болур. Ынчангаш тыва дыл-биле черге-лештир немец дылды бистиң ка-федраның башкыларының өөредип эгелзэни ол.

Бистиң кафедрасы-тургустун-ганындан эгелзэш, «Тыва филоло-гия кафедрасы» кылдыр адаттынып турган, аңаа дыл болгаш чогаалды оларның методикалары-биле катый башкылап келген. Ук кафедра 2000 чылда тыва дыл болгаш тыва аас чогаал, литература кафедралары кылдыр аңгыланган. 2006 чылдан эгелеп тыва дыл кафедрасында ты-ва дылга хамаарышкан эртемнер-ден аңгыда, даштыкы дылдарны, эң ылаңгыя немец дылды башкылаа-рының талазы-биле калбак мерге-жилдиг специалистер ажылдап эгелзэни-биле чаа «Тыва дыл бол-гаш чогаал» деп мергежилге немей тыва филологиядан аңгыда, немец болгаш англи дыл башкылары белеткээр салбыр ажыттынган. Амгы үеде бистиң кафедрасы «Тыва болгаш ниити дыл эртемне-риниң кафедрасы» деп аттыг апар-ган.

1996 чылда ТывКУ-нун тургус-тунганы-биле «Россияның чоннары-ның дылдары (Тыва дыл)» деп мер-гежилдин аспирантуразы тыва дыл кафедрасының баазазынга ажыт-тынган.

2003 чылдан эгелеп тыва дыл-дың өөредилге материалдары бе-леткээр өөредилге-методиктиг лаборатория ажылдап эгелзэн. Ук лабораторияның ажилынга үн-дезилеп, тыва дыл болгаш чогаалга хамаарышкан эртем шинчилелдери кылып, эртем-өөредилге талазы-биле номнар белеткээр институт тургузар дзэн план боттанып, 2009 чылда кафедраның баазазынга институт эвес, а «Тюркология» деп эртем-өөредилге төвү ажыттынган. Ол төптүн директорунга профес-сор, Россияның тюркологтар коми-тединиң кежигүнү М.В.Бавуу-Сюрюну томуйлаткан.

«Тюркологияның» эң кол со-рулгаларның бирээзи — «Тыва дыл болгаш чогаал башкызы» деп мер-гежилди өөредилге-методиктиг

ажылдар-биле хандыраары.

2009 чылда кафедраның аныяк башкылары А.Б.Хертек, Б.Ч. Ооржак, А.Я.Салчак, А.М.Соян база НКУ-нун доозукчузу, ф.э.к., орус дыл кафедрасының улуг баш-кызы В.С.Барыс-Хөө олар «Тыва дылда кылыг сөстөрүнүн темалыг бөлүктери» деп темага Россия Фе-дерациязының өөредилге, эртем яамызының эртем болгаш педаго-гиктиг кадрларны белеткээр тала-зы-биле төлевилелиниң (проект) 2 млн. 400 рубль түнүг грантызын чаалап алган. Ол база «Тюрколо-гия» эртем-өөредилге төвүнүн баш-тайгы чедииншкиниг базамы болуп турар.

Ук төптүн бир угланышкыны — тыва дылдың диалектилерин, эң ылаңгыя Моолда чурттап чоруур ты-валарның дылын хандыр шинчи-лээри.

ККПИ-ниң тыва дыл салбы-рының бирги доозукчулары «Тыва дыл болгаш литература, төөгү» деп мергежилдиг өөренип турган болза, 70 чылдардан эгелзэш «Орус дыл болгаш литература, тыва дыл болгаш литература» деп мергежил ажыттынган. 1989-90 чылдардан эгелеп Казахстанның педагогика институтунун болгаш Ташкентиниң күрүне университетиниң өөредилге планнарынга үндизилеп М. В. Ба-вуу-Сюрюнуң тургусканы өөре-дилге планын езугаар «Төрзэн дыл болгаш литература башкызы» деп мергежил ажыттынган.

Республиканың школаларын даштыкы дыл башкылары-биле хандырылганының дугайында ай-тырыгны шиитпирлээри-биле, ол ышкаш ук школаларга даштыкы дыл башкылаашкынын дорт төрзэн дылын таварыштыр чорудар сорул-га-биле 1995-96 өөредилге чылын-дан эгелеп «Төрзэн дыл болгаш чогаал, англи дыл» деп мергежилче сургуулдарны хүлээп эгелзэн. Ук мергежилди ажыдарынга ынчангы Дээди Хуралдың даргазы турган эртемден К.А.Бичелдей болгаш ККПИ-ниң даштыкы дыл кафедрасының эргелекчизи К.Н.Бичел-дейниң киржилгезин үнелээр апаар. Ол мергежилдин баштайгы доо-зукчуларының хөй кезин амгы үеде Тываның школаларында англи дыл башкылап турар, а олардан Н.С. Доржу, А.В. Умбаа, Ш.Х. Таргын тыва школага англи болгаш тыва дылды башкылаарының талазы-биле эртем диссертацияларын кам-галап алган, амгы үеде ТывКУ-да англи дылды башкылап турар.

90 чылдардан эгелзэш дашты-кы-биле харылзаалар сайзырап келген. Ол дээрге кады эрттирип турар экспедициялар, эртем ажил-дарының үндүрүлгелери, консуль-тациялар болгаш стажировкалар.

Амгы үеде кафедраның даш-тыкы чурттар-биле, эң ылаңгыя Монголия, Япония, Америка, Чехия, Турция, Германия дээш, өске-даа чурттар-биле эртем харылзаазы, чыл келген тудум-на, быжыгып турар.

Тываның Күрүне Университе-динде хөй санныг кафедраларның бирээзи тыва болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедрасы бо хүн-нерде тургустунганындан бээр 45 чыл оюн болгаш «Тюркология» эртем-өөредилге төвүнүн ажыттын-ганын демдегеп, 2 дакпыр байыр-лалды эрттирип турар.

КЛАРА ДОРЖУ, ТывКУ-нун тыва болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедрасының доцентизи, ф.э.к.

«ШЫН» солунуң 85 чылынга

ЖУРНАЛИСТ ДУҢМАЛАРГА

Хаттыг, чаастыг, халыын изиг хчинерде-даа,
Харлыг кыштың чыккылаа соогунда-даа,
Даалгаңың uezинде күүседир дээш чүүлтерин
Даглыг Тывам эзиринге дөмейлээр мен.

Кижилерниң сагыш-сеткилин доюлдур чуруттунуп келир кылдыр бижири ынак журналисттерин дугайында чүге бижири болбас деп бодаан сеткилим-биле бижири бердим. Оон кайгамчык утка-шынарлыг, солун чурумалдарын үндүрүлгө санында-ла номчуп, ол ам бо удаада чүнү бижээр, кааа четкен ирги дээш дилей бээрим чаңыл болган.

Журналист Светлана Салчаковна олут орбас, чыдын чытпас, черниң ыраан, оруктун бергезин-даа тоовас, үргүлчү-ле дугуй кырында, чамдык таварылгада аъттыг, чадаг-даа чоруп турар ыйнаан. Мен «Шын» солунуң хоочун номчукчузу номчуп, эскерип олурарымга, Светлана Салчаковна бирде ыраккы Кара-Хөлде, бирде Каргы, Саглы, Дус-Даг, Ак-Чыраа, Эрин, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Мөген-Бүрен дээш,

кайда-даа чеде бергенин, оон төрүттүнген солун ужуралдар, очерктерин, амыдырал-чуртталганың чедер-четпестерин, ажил-ишчи кижилерниң дугайында чыры-дып бижээрин сеткил ханып номчуур мен. Оон Чинагийн Галсан дугайында чүүлүн, Тываның Улустун чогаалчызы К.-Э.Кудажы, режиссер Алексей Ооржак, сайыт Вячеслав Донгак болгаш өскелер-биле-даа интервьюларын аажок сонуургап номчаан мен. Кызымак журналист Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы атка төлөтүг болганы өөрүнчүг. Чонардан демир-үжүк шаңналын ол каш-даа алган деп билер мен.

Херээжен кижидир. Бо хире назынында ол ажы-төлдүг, хуу амыдыралдыг. Ийде, чедери берге ырак-узак, кадыг-берге орукчириктиг, хая-даштыг-даа черлер бар болгай. Ол шыырак дээн эр

кижилерниң эртер ужурлуг оруун шыдажып эртип чоруур кончук эрес, тура-соруктуг журналист-тир деп магадаар-дыр мен.

Бо бүгүнү деңзигүүрлөп көргөш, журналист кижиниң ажылы солун-даа, берге-даа, онзагайлыг-даа деп үнелээр мен.

Ынчангаш өдүрээр часса-даа, хөлүн часпайн, четпестерин сойгалап, чедишкенин деткип чоруур мээң хүндүлээрим, магадаарым ааа журналистер Надежда Очурга, Айлан Даржаага, Айлан Монгушка, фотожурналист Ай-кыс Маспык-оолга база чүүлүмнүң маадыры эрес-кежээ Светлана Салчаковнага демир-үжүкчүлүг баштары чидиг-ле болзун деп база юбилейлиг чылда силерге алдар-хүндү, шаңнал-мактал ам-даа кээр болзун деп күзээр-дир мен.

Алдын-кыс САРЫГЛАР, РФ-тиң хүндүлүг ажилдакчызы, «Шын» солунуң доктаамал чагыкчызы, бижикизи, хоочун башкы.

Көдээде спорт

«ХӨГЛҮГ СТАРТТАР» хаара туткан

Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксы сумуга «Кадык-чаагай чуртталга дээш!» деп кыйгырыгның адаа-биле спортчу маргылдаалар бо-ла болур.

Чоокта чаа «Танды-Уула» клубтун ажилдышкынынга тураскааткан «Хөглүг старттарга» 8 команда организациялар аайы-биле күжүн болгаш кашпагайын шенежири киришкен. Маргылдааның көрүкчүлериң база аарыкчыларның идепкейинден спортчу оюннар дыка солун эрткен.

Бо оюннарга арыг тирилгени эмчилер командасы чаалап алган. Ийги чери өртчүлөр, үшкү чери кожуунуң өөредилге килдизи ээлээн.

Маргылдааны Культура бажынының ажилдакчылары, директору Шораана Ойнаар-ооловна Дан эки организастап эрттиргеш, тиелекчи командаларга хүндүлүг бижикирни болгаш өртектиг белектерни тывыскаан.

Февраль айның төнчүзүнде Кадыкшыл хүнүнге тураскааткан баскетбол маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа 12 команда киришкен.

Баскетбол маргылдаазынга бирги чери Хову-Аксы ортумак школазының башкылары чаалап

алган. Ийги чери кожуунуң эмчилер командасы, а үшкү черде Хову-Аксының чылыг-энергия төвүнүн найыралдыг командасы.

«Эң эки халдакчы» деп атка эмчилер командасының капитаны Агым Николаевич Дартай-оол, «Эң чараш оюн» деп тускай шаңналдарга эмчи Айлана Сергеевна Күжүгет, Шолбан Романович Куулар олар төлөтүг болган.

Хову-Аксының суму чагыргазының даргазы Владимир Монгушович Ойду-оол маргылдааны эрттиреринге идепкейлиг кирип, тиелекчи командаларга шаңналдарны тывыскаан.

Тамара ШИГЖАЛ.

ХООЧУННАРНЫҢ ҮЛЕГЕРИ

Февраль айда Бай-Тайга кожуунуң Шуй сумуга мячилиг хоккейге эрткен республика маргылдаазынга Барыын-Хемчик кожуунуң Аксы-Барлыктың спортчулары бирги чери бүзүрелди-биле ээлээш, тиелекчилерниң кубогун чаалап алганын улуг сеткил ханышкын, өөрүшкү-биле билип алдым.

Аксы-Барлык сумунуң хоккейге-даа, бут бөмбүүнге-даа командаларының кол-өзээ — хоочуннар болур чүве. Оларның аразында спорттун бо массалыг хевирлеринге 20-30 чыл ойнап чоруурлар бар.

Олар кара чажындан-на клюш-каларны талдардан боттары чазап ап, ойнап өзүп келгеннер. Амгы үеде чаңгыс командада олар ха-

рын-даа өөреникчилери-биле ойнап турар. Командада төрөөн адалары-биле ойнап чоруур оолдар база бар. Ойнаар доштудаа, бут бөмбүү ойнаар шөлдү-даа боттары кылып алырлар.

Бо оолдар «Республика маргылдаазынга киржиривис ол» деп улуг негелде-даа салып турбас улус. Дарга-бошкарал кайы хире дузалаар-дыр, аңаа өөрүп четтир-

генин илередирлер. Арткан хамык айтырыгларын боттары-ла шиитпирлеп алыр. Олар хоккейге тиелекчилери-биле көдээде төрөөн суурунун адын республикага каш-даа удаа алдаржыдып көдүргөн! Ынчангаш команданың кол өзөөн тургузуп турар кижилерниң бирээзи Геннадий Кара-оолович Сарыгларга болгаш оон өске-даа эштеринге чоргаарланмас, оларны мактавас аргажок. Ындыг массалыг спортту көдээде пропагандалап чоруур улуска казак-чагырга спортчу хүндүлүг аттардан тывыскаан болза деп бодалдыг мен.

К. САМБЫГА.

Улуг-Хем кожуун.

• Бодалдар дини

Езулуг алдар дээрге силерниң адыңарның ажылыңардан-даа артык үнелел ап турарында.

Дэниэл Бурстин.

Чугаалап билбес кижиге, албан-дужаал чедип ап шыдавас.

Наполеон Бонапарт.

Силерниң чазыгыларыңарны тып алыр дээш ону дилеп турар удурланыкчыңар, оларны каза тудуптар күзелдиг эжинерден ажыктыг.

Леонардо да Винчи.

Байыр тудайн!

Часкы хүннүн чылыг, чырык херели дег шырайында хүлүмзү чайнаан бүгү-ле улуг-бичии херээжен чонумга, эрте-даа бер болза, Ак Пар чылының Март 8 байырлары-биле ууттунмас буяны, каң дег быжыг кадыкшылды, алдын дег аас-кежикти, мөңгө назынны, амыдырал-чуртталганаарга ак ору сеткилимниң ханызындан күзедим!

База ол ышкаш авам Чинчи Дамба-Даржааевна Дарыймаага (Ооржакка) март 8-биле байырым тудайн:

Куспак долу чечектерни сенээ сунуп,
Курлак чедир баарың орта мөгөйбишаан,
Өртемчейиниң чылыг-чымчак сөзүн сөглөп,
Өөрүшкүнү авам сенээ йөрээп тур мен!

Ынакшыл-биле,

Белекмаа ООРЖАК.

Чыраа-Бажы суур.

«БИЖИККЕ ТУРАСКАА» ачы-дуза акциязы

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыван Гуманитарлыг шинчилелдер институту 2010 чылдың март 10-дан апрель 15-ке чедир тыва бижикиниң 80 чылыг тураскааткан мөңгүнден кылган субурган кылырынга тураның өргүл чыылдазының «БИЖИККЕ ТУРАСКАА» ачы-дуза акциязын чорудуп турар.

Эки тураның өргүл чыылдазынга идепкейлиг киржирин бүгүдени чалап тур бис. Тыва Республиканың Чазаан чанында Гуманитарлыг шинчилелдер институтунга акция чорудуп турган үеде тодаргай өй-хемчээлдиг кудуп ка мөңгүнү Ажаалга банкызының төлээзинден садып ап бол.

Эки тураның өргүл чыылдазын тускайлап тургускан комиссия дараазында адреске хүлээп алыр:

Тыва Республика, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчу бажың 4. Телефону 2-25-91.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Танды кожуунуң Межегей ортумак школазының 2 чылдың июнь 14-те Чингис Валерьевич ХОВАЛЫГН адынга тывысканы 17 АА 0012160 аттестадының читкы барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин эргим, ынак ачагыс Экер-оол Дакаевич ОНДАРНЫ орукче үдежи, кажыыдалывысты үлежи, Өвүрден, Тес-Хемден, Хөлден, Улуг-Хемден, Чөөн-Хемчиктен келген төрелдеривиске өөрүвүске, кудаларывыска, Хөндөргейниң ортумак, коррекшоналарының, «Челээш» ясли-садтың, суму чагыргазының колтеринге, кады кожаларывыска, суурнун чонунга четтиргени илереттис.

Өөнүң ишти Урана Болай-оол оолдары Аян, Айдыс, Үгедей, керни Ай

Бистин ынак ачагыс, акыгыс, даайыгыс, дуңмагыс, Чөөн-Хемчик кожуунуң ишти херектер килдизинге үр үениң дургузунда исте ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгазынче үнген, ол кожу хүндүлүг болчукчузу болуп ажилдап чораан Алексей Давалаанович САТТЫ сөөлгү орукче үдээриниң езулалыга кыска бистин ачыг-шүжүүвүстү денге үлежи, моральдыг болгаш материк деткимчени көргүскен чонувуска, черниң ыраа, кыштың соогу келген хөй санныг төрелдеривиске, кудаларывыска, Сүт-Хөлден Кызыл-Тайгадан келген чаңгысклассчыларынга, Чөөн-Хемчикти прокуратура ажилдакчыларынга, прокуратураның истелге комитет истикчилеринге, Тыва Республиканың адвокаттар коллегия адвокаттар палатазының Чадаанада болгаш Кызыл хоорай кежигүннеринге, Чөөн-Хемчик кожуунуң ИХК ажилдакчылары «Тывазнерго» ААН-ниң Чадаанада салбырының ажилдакчылары № 3 школаның башкылар коллективинге, кожалары четтиргенивисти илеретпишаан, черге чедир мөгөйдис.

Өөнүң ишти, оглу биле уруу, хөй санныг кады төрээш

ИНДЕКС 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: ийитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажил-агый, чагаа — 2-17-09, үлөтүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9374. Чагыг 26. Номериң парлагже дужааганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тыва-Кредит» Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга бол массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Орта Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну чылдың май 14-те эде бүрткөөн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Курунениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парл (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодал редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан сан болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттарылар.